

Bēgšana zvejnienu traleros no Liepājas kolhoza “Boļševiks” (1952 – 1957): motīvi, norise, varas īstenotāju reakcija

Dr. hist. Jānis Keruss

LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas loceklis

Ievads

Vēsturnieks Heinrihs Strods, rakstot par bēgšanu no Padomju Sociālistisko Republiku Savienības (PSRS), to definējis kā vienu no pretošanās komunistiskajam režīmam formām¹. Veicot trīs zvejnienu traleru bēgšanas gadījumus 1952., 1953. un 1957. gadā izpēti, pētījumā būs mēģināts atbildēt uz sekojošiem jautājumiem:

Pirmkārt, cik daudz apskatītie bēgšanas gadījumi ir saistāmi ar pretošanos padomju režīmam; vai un kādi citi apstākļi būtu jāņem vērā analizējot šos bēgšanas gadījumus un bēgļu rīcības motīvus?

Otrkārt, kā darbojās padomju režīma represīvais mehānisms, reaģējot uz šo “noziegumu” un kādus sarīkojumus veica nākamo bēgšanu novēršanai, kādas tipiskas represīvās sistēmas darbības iezīmes var saskatīt, analizējot šos trīs bēgšanas gadījumus divdesmitā gadsimta piecdesmitajos gados?

Kopš 1953. gada, kā liecina Valsts drošības komitejas (VDK) krimināllietas, zināmi trīsdesmit personu sekmīgas bēgšanas no Latvijas gadījumi, vismaz trīs no šiem bēgļiem vēlāk atgriezās Latvijā. No šiem veiksmīgas bēgšanas gadījumiem astoņas personas attiecās uz Niču bēgšanu 1953. gada ziemā un tralera RB-49 bēgšanu 1957. gada vasarā. Pēc tam bēgšana notikusi galvenokārt individuāli vai nelielās grupās. Trīs bēgšanas gadījumi no Liepājas zvejnienu kolhoza (toreizējā terminoloģijā – arteļa) bija vienīgie zināmie sekmīgie zvejnienu traleru bēgšanas gadījumi no Latvijas. 1965. gadā no zvejas kuģa aizbēga Valdis Svarāns un Jānis Tēbergs. Neveiksmīgi bija

¹ Strods, Heinrihs. “Nevardarbīgā pretošanās Latvijā (1944 – 1985)”, *Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš, 1945 – 1991*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2008.

divdesmit personu dažāda veida bēgšanas mēģinājumi uz Zviedriju, par ko ierosinātas krimināllietas.

Bēgšana no PSRS skaitījās viens no lielākajiem un smagāk sodāmajiem pretvalstiskajiem noziegumiem. PSRS Centrālā izpildu komiteja 1934. gada 8. jūnija lēmumā papildināja pretvalstiskā nozieguma jēdzienu. Saskaņā ar šo lēmumu Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas (KPFSR) Kriminālkodeksu papildināja ar 58.^{1a} – 58.^{1g} pantiem, kuri kļuva par politisko represiju pamatu.² KPSFR 58.^{1a} pants paredzēja, ka bēgšana no PSRS ir spiegošanai un valsts noslēpuma izpaušanai pielīdzināms noziegums, un tas ir sodāms ar nāvi.³ Uzsverot bēgšanas kā pretošanās formas nozīmīgumu, H. Strods atgādināja Padomju Savienības komunistiskās partijas (PSKP) uzskatu, ka:

“PSRS ir “sociālisma cietoksnis”, kas atrodas naidīgo kapitālistisko valstu ielenkumā. Tādējādi tika reproducēts Krievijas sensenais uzskats par tās izolētību, savdabību un unikalitāti.”⁴

Raimonds Bitenieks, kurš mēģināja bēgt no PSRS 1983. gadā, par cilvēku cieņu pazemojošo PSRS pašizolācijas politiku sacīja:

“Ja es būtu laists ceļot, ātri būtu sapratis [Rietumu] sistēmu un mierīgi būtu braucis atpakaļ. Gribēju redzēt pasauli [...]. Dzīve bija pēc būtības sabojāta – ja mani nelaida uz ārzemēm.”⁵

Divdesmitā gadsimta piecdesmitajos gados iedzīvotāju gatavība riskēt ar izkļūšanu no PSRS bija lielāka nekā vēlāk, kad totalitāri un autoritāri birokrātiskā režīma spaidi kļuva vajīgāki. Būtisku lomu divdesmitā gadsimta piecdesmitajos gados spēlēja arī tas, ka daudzi vēl atcerējās savus tuvākos un tālākos radus ārzemēs, nesena pagātnē bija Kurzemes zvejnieku masveida bēgšanas pieredze uz Zviedriju.

² Лунеев, Виктор. *Преступность XX века. Мировые, региональные тенденции*. Москва: Волтерс Клувер, 2005, С. 35.

³ Уголовный кодекс РСФСР. С изменениями на 1 июля 1938 г. Москва: Юридическое издательство Наркомюст СССР, 1938, С. 27 – 32. Pieejams: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/st_58.php

⁴ Strods, Heinrihs. “Nevardarbīgā pretošanās Latvijā (1944 – 1985)”, *Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš, 1945 – 1991*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2008, 120. lpp.

⁵ Driķe, Nora. “Pāri jūrai, cauri dzelzs priekškaram uz dzīvību un nāvi”, *Liepājas Vēstules*, Nr. 3, 2010, 39. lpp.

Tēmas izpētes nozīmi palielina arī apstākļi, ka bēgšana no PSRS, īpaši zvejnieku laivu un traleru aizdzīšana, izraisīja totalitāri un autoritāri birokrātiskās sistēmas drudžainu rosīšanos, izmeklēšanu visos pārvaldes līmeņos. Ievērojot minēto, šie bēgšanas gadījumi plaši dokumentēti. Galvenās dokumentālās liecības rodamas dažādu līmeņu partijas organizāciju apspriežu protokolos, tostarp, kolhoza, Liepājas apgabala⁶ un Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (LKP CK) biroja sēžu protokolos. Minētā dokumentu kolekcija liecina par varas iestāžu īstenoto iedzīvotāju totalitārās kontroles mehānismu, īpaši jau attiecībā uz zvejniekiem – profesionālo grupu, kas sakarā ar iespēju izbraukt jūrā bija īpaši uzmanāma un kontrolējama un kas spēlēja būtisku lomu Latvijas tautsaimniecībā. Bez zvejniekiem iztikt nevarēja, šajā jomā bija liels kadru trūkums. Visnozīmīgākie šajā dokumentu kolekcijā ir tieši augstākā līmeņa – LKP CK – apspriežu protokoli, jo tajos ir runa par to, kā uzlabot drošības dienestu darbu, aģentūras darbību zvejnieku vidū. Zemākā līmeņa – kolhoza partijas organizācijas – dokumenti sniedz ieskatu apstākļos, kas liecina par kolhoza vadības kļūdām un nolaidību, kas veicinājusi bēgšanu. Rīcības izvērtēšanā neiztrūkst padomju režīma neatņemami elementi kā partijas biedru kritika par nepietiekošu politiskās audzināšanas veikšanu un vērtīguma trūkumu. Apspriesti arī praktiski jautājumi kā kolhoza teritorijas apsargāšana un apgaismošana. Vadoties pēc Noras Driķes veiktā pētījuma, Andreja Tuklera laivas bēgšanas sakarā valde, spriežot pēc tās sēžu dokumentiem, lēmusi tikai par visu zvejnieku izslēgšanu no arteļa.⁷ Savukārt Artūrs Heniņš, balstoties uz laikabiedru atmiņām, rakstīja, ka pēc 1957. gada bēgšanas kolhoza valdē esot prasīts piespriest nāves sodu "dzimtenes nodevējiem", tātad esot notikusi arī atbilstoša apspriede, kas nav dokumentēta.

Vēl jāmin valsts drošības un zvejniecību pārraugošo institūciju ziņojumi LKP CK birojam. Iepazīstoties ar attiecīgajiem ziņojumiem, var secināt, ka, sākot ar 1953. gadu – pēc otrās laivas bēgšanas gadījuma

⁶ Liepājas apgabals LPSR sastāvā izveidots 1952. gada 7. aprīlī, likvidēts 1953. gada 21. aprīlī. *Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums: vēsturiskās uzziņas un pārvaldes iestāžu arhīvu fondu rādītājs (1940-1941, 1944-1990)*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1997.

⁷ Driķe, Nora. "Pāri jūrai, cauri dzelzs priekškaram uz dzīvību un nāvi", *Liepājas Vēstules*, Nr. 3, 2010, 35. lpp.

–, tie sagatavoti visai operatīvi, jau dienā, kad bēgšanas fakts kļuvis zināms varas iestādēm. Minētais liecina par varas iestāžu satraukuma palielināšanos ar katras laivas bēgšanas gadījumu. Hronoloģiski agrākais dokuments, kas pieejams Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Vēstures arhīvā, par 1952. gada 4. jūnija bēgšanas gadījumu ir LKP CK Zivju rūpniecības nodaļas vadītāja Antona Ozolinga⁸ 20. jūnija ziņojums. Savukārt Stefana Skudes 1957. gada 11. jūlijā organizētās bēgšanas sakarā jau 12. jūlijā Liepājas pilsētas partijas organizācijas vadība nosūtīju sīku ziņojumu Jānim Kalnbērziņam par bēgšanas apstākļiem. Šis ziņojums pamatojās uz sākotnējo tralera kapteiņa Mihaila Mikulaņeca liecību, kas gan minētās bēgšanas sakarā ierosinātās krimināllietas materiālos nav atrodama un kur minēti daži fakti, kas krimināllietā izpaliek. Analizējot ziņojumus, var atklāt arī partijas grupējumu specifiskās intereses. Piemēram, minētajā Liepājas partijas organizācijas ziņojumā parādās arī nacionālkomunistu nostāja, jo veicamo uzdevumu starpā, lai novērstu turpmāku bēgšanu, minēta arī nepieciešamība VDK darbiniekiem, kas strādā ar aģentūru, apgūt latviešu valodu.

Darbā izmantoti arī krimināllietu, kas ierosinātas 1953. gadā pret bēgļiem un viņu radniekiem un 1957. gadā tikai pret bēgļiem, materiāli. Minētie dokumenti sniedz ieskatu par avotiem, kas bijuši izmeklēšanas iestāžu rīcības pamatā, kā arī to, cik selektīvi izmantoti avoti apsūdzības sagatavošanai. Piemēram, apsūdzība, kas celta pret 1957. gada bēgšanas organizētāju Stefanu Skudi, pamatojās uz kāda viņa radnieka stāstīto par Stefana Skudes pausto vēlmi bēgt uz Zviedriju 1945. gadā. Jābilst, ka tolaik ļoti daudzi Kurzemes piekrastes iedzīvotāji apsvēra šādu domu. Tomēr šāda liecība devusi pamatu pieļājumam, ka Stefans Skude gribējis bēgt no Latvijas jau agrāk.

1. Tralera RB-984 bēgšana 1952. gada jūnijā

Pirmais kolhoza “Boļševiks” zvejnieku kuģītis, kurš sasniedza Zviedriju divdesmitā gadsimta piecdesmitajos gados, konkrēti 1952. gada 4. jūnijā, bija kapteiņa Andreja Tuklera vadītais traleris RB-984, uz kura atradās traļmeistars Juris Štāls, mašīnists Kārlis Strazds, mehāniķa palīgs Guntis Ore un kapteiņa palīgs Arnolds Reķis. Visi bija 22 līdz 29 gadus jauni vīrieši, kuri vēl nebija izveidojuši ģimenes.

⁸ Antons Ozolings Vladimira dēls – Krievijas latvietis. No 1953. gada 1. jūlija LPSR Valsts kontroles valsts ministrs.

Padomju vara jauniešiem uzticējās vairāk nekā vecākiem cilvēkiem, jo viņi nevarēja būt "sasmērējušies" ar nacistiskās Vācijas okupācijas varu vai "kompromitējuši" sevi ar darbību Latvijas Republikas faktiskās neatkarības laikā. Turklāt zvejas flotē katastrofāli trūka kadru. Daudzi zvejniki bija 18 līdz 20 gadus jauni. Liepājā trūka dzīves vietas, bet jūra vilināja jauniešus, un zveja bija vienīgais veids, kā tikt jūrā. Atbilstoši normatīviem katrā tralerī bija jābūt sešiem cilvēkiem, bet parasti jūrā devās kuģi ar četru līdz piecu cilvēku komandu. Par spīti zvejniecības nozares vadības pūlēm kuģos nebija ierīkotas rācijas, galvenokārt, tādēļ, ka trūka zvejniki ar atbilstošām prasmēm. Jābilst, ka tralera RB-984 apkalpe izcēlās ar to, ka regulāri pārpildīja plānu un labi pelnīja.⁹ Kapteinis Tuklers 1951. gadā esot varējis pat iegādāties māju. Zivju rūpniecības ministra vietnieks Elmārs Briedis¹⁰ 1952. gada 24. jūnija LKP CK biroja sēdē norādīja, ka šo zvejnienu bēgšanas motīvs nebija materiālie apstākļi.¹¹

Bēgšanas organizētājs bija 23 gadus vecais kapteinis Tuklers kopā ar Štālu. Abi viņi bija dzimuši Lietuvā, Būtiņģes apkārtnē, un, iespējams, ar šo apstākli var izskaidrot viņu draudzību un savstarpējo uzticēšanos. Viņi izdomāju viltību. Lai tiktu pēc iespējas tālāk no Latvijas piekrastes, kapteinis nolēma doties uz Hūborgas (*Hoburgsgubben*) sēkli netālu no Gotlandes, it kā butes zvejot, lai arī Latvijas zvejnikiem robežsardze to stingri aizliedza. Vēlāk trimdas presē parādījās daudz izdomājumu un pārspīlējumu par ilgo bēgšanas plānošanu un gatavošanos, par to, ka zvejniki redzējuši, kā padomju aviācija 1950. gada 8. aprīlī netālu no Kurzemes piekrastes notriec amerikāņu bumbvedēju.¹² Jābilst, ka par bēgšanu neinformētajiem komandas locekļiem izdomājums nerādīja aizdomas, ka kapteiņa īstie nodomi ir citi. Kad traleris bija nonācis līdz Gotlandei, kapteinis,

⁹ Antona Ozolinga 1952. gada 20. jūnija ziņojums. LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a l., 75. lp.

¹⁰ Elmārs Briedis (1908-1992), dzimis 1908. gada 14. februārī Rīgas apriņķa Skultes pagastā, Viļa Lāča brālēns, no 1919. gada komjaunatnē, PSRS izlūkdienestu aģents kopš 1928. gada, no 1935. gada LKJS CK sekretārs, 1935. – 1939. gadā ieslodzījumā, 1940. gada 21. jūnija demonstrācijas organizētājs, 1940. gada LK(b)P biroja sekretārs LPSR Iekšlietu ministrijā, 1953. gada līdz 1973. gadam LPSR Augstākās Padomes Prezidija lietu pārvaldnieks.

¹¹ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 82. lp.

¹² "Viņi tomēr redzēja", *Latvija*, 1952, 18. oktobris.

noslēdzot mašīntelpu un ieslēdzoties stūrmaņa telpā, iestūrēja kuģi Burgvīkas (*Borgvik*) ostā.

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva materiāli neliecina par to, kā un kad varas iestādes uzzināja par šīs laivas bēgšanu. Skopu un grūti pārbaudāmu informāciju par šo jautājumu sniedz trimdas prese:

“Sākotnēji Liepājā nebija nekādas informācijas par tralera Nr. 984 atrašanās vietu. Arnolda Rēķa brālis devies pat jūrā ar savu laivu to meklēt. Bet drīz saņemta ziņa no Maskavas, ka traleris ir Burgvīkas ostā un par bēgšanu ziņoja arī “Amerikas Balss”.”¹³

Valsts drošības ministrijas (VDM) vadībai arī bija izdevīga versija par to, ka bēgšanu visi komandas locekļi esot sarunājuši un, iespējams, jau savlaicīgi plānojuši. LKP CK otrais sekretārs Fjodors Titovs 1952. gada 24. jūnija biroja sēdē pārmeta Liepājas pilsētas VDM vadītājam Pāvelam Ņefedovam¹⁴, ka tralera RB-984 komanda pirms došanās jūrā divas dienas esot dzērusi un drošības dienests neesot zinājis, ko viņi runā. Citādi starp komandas locekļiem būtu bijis VDM aģents, un tad gatavošanās bēgšanai būtu konstatēta savlaicīgi.¹⁵ LKP CK vadībai bija jāatrod vainīgie, arī represīvajās struktūrās. Ja Kārļa Strazda versija par to, ka bēgšanu gatavoja tikai divi komandas locekļi un neviens cits par to nezināja, atbilst īstenībai, tad komandas dzeršanas, pat ja tāda bija notikusi, laikā nekas par bēgšanu nebūtu runāts, tādēļ arī aģents no komandas vidus bēgšanu novērst nevarētu. Tāpat pieļāvamam, ka starp komandas locekļiem bija VDM robežsardzes aģents, nav rasts dokumentāls pamatojums. LKP CK biroja materiālos ne par vienu no komandas locekļiem šādas informācijas nav. Tiesa, savās atmiņās Strazds raksta, ka viņu spieda kļūt par robežsardzes slepeno aģentu:

“Tev kā kārtīgam padomju pilsonim ir jākalpo padomju varai, un jākalpo labi. Tāpēc tev jābūt mūsu slepenajam aģentam starp zvejniekiem un jāziņo mums viss, ko runā, dara un domā zvejnieki.”¹⁶

Viņš nav piekritis sadarboties, bet robežsargi viņu tāpat bija spieduši ziņot par to, ko komanda runā. Lai ievāktu šīs ziņas, Strazds esot izsaukts pat uz robežsardzes štābu. Viņus visvairāk interesēja runas

¹³ “Latvija cer un gaida”, *Latvija*, 1953, 21. februāris.

¹⁴ Pāvels Ņefedovs (1905-1967), dzimis Maskavas apgabala Kurovskas rajona Starovas sādžā, čekists no 1920. gada, PSKP biedrs no 1939. gada, apakšpulkvedis.

¹⁵ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 84. lp.

¹⁶ Strazds, Kārlis. *Es nāku no dzimtenes*. Rīga: Daugava, 2008, 156. lpp.

par bēgšanu uz Zviedriju. Par padomju drošības dienestu aģentiem uz zvejas kuģiem laikabiedrs, kolhoza “Boļševiks” zvejnieks, Rūdolfs Brūklis laikrakstam *Liepājas Vēstules* stāstīja:

“Uz katra zvejas kuģa bija viens stukačs – sūdzētājs. Man kāds paziņa atklāja – piespiests sadarboties ar čeku vai propusku ņems nost. Katru mēnesi vajadzēja iet uz Sienu tirgu, “pelmeņiem” stāstīt ko katrs runā.”¹⁷

Katram komandas loceklim, kurš pēc nokļūšanas Gotlandē, pat negribētas, atgrieztos dzimtenē, tālākais ceļš uz Sibīriju būtu ļoti ticams iznākums. Kārlis Strazds 1953. gadā izdotajā grāmatā *Es nāku no dzimtenes* raksta:

“Es pats nebiju domājis un gatavojies bēgt uz Zviedriju, bet, redzot lielo starpību starp šīm divām zemēm, es jutos ieguvis. Es esmu ieguvis ne tik vien materiāli – nokļuvis nesalīdzināmi labākos dzīves apstākļos, bet jo vairāk es esmu ieguvis brīvību.”¹⁸

Šajā grāmatā atrodams sīkāks bēgšanas apraksts. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā nav pieejama VDM krimināllieta šīs bēgšanas sakarā, lai gan bēgšana apspriesta gan LKP Liepājas apgabala komitejas biroja, gan LKP CK biroja sanāksmē. Gan kapteinis Kairis, gan Nīči, kuri bēga pusgadu vēlāk, trimdas presē apgalvoja, ka viņus pamudināja bēgt tieši ziņa par Tuklera laivas sekmīgo bēgšanu.¹⁹

Hronoloģiski pirmais dokuments, kas atrodas LKP CK biroja “Sevišķās mapes” lietās, ir LKP CK Zivju rūpniecības nodaļas vadītāja Antona Ozolinga 1952. gada 20. jūnija ziņojums par šo zvejnieku bēgšanu. Dokumenta analīze liecina, ka dokuments bija rūpīgi sagatavots, iepriekš izmeklējot un noskaidrojot notikušā apstākļus. Ziņojums sniedz arī sīku katra zvejnieka personības raksturojumu un piemin aizbēgušo radus. Nekādi biogrāfijas “traipi” kā dienests leģionā vai tuvi radi ārzemēs nav atklāti. Tas arī likumsakarīgi, jo tas būtu šķērslis, lai dotos jūrā, un maz ticams, ka šiem zvejniekiem šādi “traipi” bijuši. Ozolings norāda uz zvejnieku zemām morālām īpašībām, kā arī min, ka Tuklers un Strazds bieži dzerot, arī pirms došanās jūrā 3. jūnijā,

¹⁷ Driķe, Nora. “Pāri jūrai, cauri dzelzs priekškaram uz dzīvību un nāvi”, *Liepājas Vēstules*, Nr. 3, 2010, 37. lpp.

¹⁸ Strazds, Kārlis. *Es nāku no dzimtenes*. Rīga: Daugava, 2008, 236. lpp.

¹⁹ “Sacīt patiesību par Latviju. Speciālziņojums “Laikam” no Stokholmas”, *Laiks*, 1953, 18. februāris.

un esot nedisciplinēti.²⁰ Par minēto apgalvojumu atbilstību īstenībai liek šaubīties LPSR zivju rūpniecības ministra vietnieka E. Brieža norādītais LKP CK biroja sēdē 1952. gada 24. jūnijā, ka aizbēgusī komanda regulāri pārpildīja plānu.²¹ Rodas iespaids, ka alkoholisms zvejnieku vidū bija varas iestādēm izdevīga atruna, lai skaidrotu bēgšanas motīvus. Ministra vietnieks E. Briedis minētajā sēdē izteica viedokli, ka galvenais bēgšanas cēlonis esot zems politiskais un izglītības darbs kolhozā, tā vadības nekompetence kadru atlasē un to politiskā audzināšanā. Minētais pamatots ar Ozolinga ziņojumā norādīto, ka, salīdzinot lielos piešķirumus kolhoza kultūras sarīkojumiem, ārkārtīgi maz līdzekļu apgūts.²² Jābilst, ka kultūras sarīkojumus un politisko audzināšanu uzskatīja par līdzekli alkoholisma mazināšanai un darba disciplīnas paaugstināšanai.

Arī citos avotos sastopamas ziņas par aizbēgušo zvejnieku dzeršanas paradumiem. Apstiprinājumu komandas dzeršanai pirms došanās jūrā var atrast arī Strazda darbā *Es nāku no dzimtenes*. Autors to parādīja kā pavisam ierastu Vasarsvētku un saimnieces meitas dzimšanas dienas svinēšanu.²³ Visticamāk, LKP CK ziņojumā alkoholisma un disciplīnas trūkuma problēma bija dramatisēta, lai meklētu objektīvus iemeslus bēgšanai. Strazds arī atzīst, ka pirms bēgšanas sācis aizvien biežāk lietot alkoholu. Viņš gan to saista ar vairīšanos no došanās pie robežsargiem ar ziņojumu.²⁴ No iedzērušiem cilvēkiem robežsargi ziņojumus neesot vēlējušies pieņemt. Līdz ar to grimšanu alkoholismā viņš skaidro ar pretošanos sadarbībai ar padomju drošības dienestiem.

Vairākus faktus par Andreja Tuklera laivas bēgšanu var uzzināt arī no 1953. gada Žaņa Niča organizētās bēgšanas izmeklēšanas materiālos. Tā, piemēram, 1953. gada 26. janvāra LPSR valsts drošības ministra vietnieka Fotija Pešehonova²⁵ ziņojumā rakstīts, ka izmeklēšana, kas notika pēc 1952. gada bēgšanas gadījuma, atklājusi robežsargu un zvejnieku brāļošanās gadījumus, kad robežsargiem

²⁰ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 73. un 74. lp.

²¹ Turpat, 82. lp.

²² LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 79. lp.

²³ Strazds, Kārlis. *Es nāku no dzimtenes*. Rīga: Daugava, 2008, 235. lpp.

²⁴ Strazds, Kārlis. *Es nāku no dzimtenes*. Rīga: Daugava, 2008, 240. lpp.

²⁵ Fotijs Pešehonovs, Vasīlija dēls (*Фотий Васильевич Пешехонов*) (1913 – 1968), čekists, no 1940. gada Latvijā, LPSR VDM izmeklēšanas daļas priekšnieka vietnieks, priekšnieks, LPSR VDM ministra vietnieks, no 1961. gada līdz 1965. gadam VDK rezidentūras vadītājs Čehoslovākijas Iekšlietu ministrijā, apakšpulkvedis.

dotas zivis bez maksas. 1952. gada augustā it kā šī prakse esot pārtraukta.²⁶ 1953. gada janvāra beigās notikušajā LKP CK biroja sēdē VDM vadītājs Alfons Noviks šausminājās, ka par spīti tam, ka Liepājas ostā ir tik daudz struktūru, kas veic pretizlūkošanu, tomēr līdz 1952. gada vasarai nav bijis zināms fakts par zvejnieku un robežsargu brāļošanu.²⁷ Pēc šī bēgšanas gadījuma nomainīja 23. iecirkņa komendatūras štāba vadītāju un par pretizlūkošanu atbildīgo iecirkņa virsnieku.²⁸ X²⁹ Šis ir vienīgais kopīgais visu no darba atlaisto dažādu struktūru darbinieku skaits, kurš ir zināms visu trīs bēgšanas gadījumu sakarā.

Par to, kā varas iestādes reaģēja uz šo bēgšanu trimdas presē, informāciju sniedza arī Kairis un Nicis pusgadu vēlāk trimdas presē. Saskaņā ar viņu stāstīto Tuklera laivas bēgšana izraisījusi “atombumbas sprādziena efektu” un masveida atlaišanas no darba – Rēķa tēvam bija jāaiziet no izpildu komitejas priekšsēdētāja amata, no darba atlaista Strazda māsa.³⁰ Cieta arī amatpersonas – kolhoza priekšsēdētājam Andrejam Lankam bija jāatstāj savs amats. Tāpat arī kadru daļas vadītājam Miķelim Kortam. Viņš bija ieviesis sacensību starp zvejnieku traleriem un sastādījis to komandas. Tieši šī sacensība bijusi iemesls, kas deva iespēju Tukleram aizbēgt.³¹

LKP CK birojā sprieda par to, ko rakstīt lēmumā, kurā būtu formulētas dažādu institūciju rīcības vadlīnijas turpmākas bēgšanas nepieļaušanai. Alfons Noviks sacīja, ka biroja lēmumā nepietiek ierakstīt tikai to, ka vainīgie ir sodīti, bet jāieraksta arī to, ko darīt, lai šāda rīcība neatkārtotos.

“Ir apkaunota visa Latvija. Iepriekš nekas tāds nebija gadījies. Papildus jāņem vērā valsts drošības aspektu. Liepājā ārvalstu specdienesti vēlas iekļūt par katru cenu. Tas arī būtu jāatspoguļo lēmumā.”³²

Vilis Lācis ierosināja vienkāršu lēmuma virsrakstu, atsakoties no attieksmes pret notikušā formulēšanu, jo “trijos teikumos attieksmi

²⁶ LVA, PA-101. f., 16. apr., 41a. l., 52. lp.

²⁷ Turpat, 66. lp.

²⁸ Turpat, 63. lp.

²⁹ Turpat, 62. lp.

³⁰ “Latvija cer un gaida”, *Latvija*, 1953, 21. februāris.

³¹ “Pēc aizbēgšanas”, *Latvju Ziņas*, 1953, 19. februāris.

³² LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 89. lp.

neizpaudivi”³³. Viņa piedāvātais virsraksta variants – “Par tralera komandas aizbēgšanu uz ārzemēm”.³⁴ Tomēr galīgais virsraksts pieņemts mazliet asākā redakcijā – “Par tralera Nr. 984 komandas dzimtenes nodevību”. Šajā lēmumā vispirms kritizēta kolhoza un zivsaimniecības nozares vadība, galvenokārt, par to, ka pieļāvusi “šķiriski naidīgo” elementu iekļūšanu saimniecībā. Amatpersonas vainīgas, jo pašas neinteresējās par šī resora kadru politiku, bet atstāj to robežsargiem un kadru daļām.³⁵ Seko kritika Liepājas pilsētas VDM vadībai, jo tā nav nodrošinājusi attiecīgā līmenī aģentūras iefiltrēšanu.³⁶ Lēmumā izteikts stingrais partijas rājiens Elmāram Briedim, Fricim Bergam³⁷ un Lankam, Liepājas pilsētas partijas organizācijai uzdots lemt par Liepājas Mehanizētās zvejas stacijas, kurai piederēja Liepājā bāzētie zvejas traleri, direktora A. Četverikova atbildību. Paredzēja visas komandas nodrošināt ar komunistiem un komjauniešiem.³⁸ Turklāt partijas orgāniem bija uzdots veikt komandu sastāvu tīrīšanu arī citos Latvijas rajonos, kuros ir zvejas saimniecības.³⁹

Lai arī nav ziņu par to, vai kādu arestēja pēc šīs bēgšanas, tomēr netiešie upuri bija. Šīs bēgšanas rezultātā nežēlastībā krita kolhoza “Boļševiks” priekšsēdētājs Andrejs Lanka. Par viņu liecības ir pretrunīgas. Kārļa Strazda atmiņās *Es nāku no dzimtenes* Lanka esot nevis vadījis, bet valdījis.⁴⁰

“Uz labākajām laivām salika savus draugus un radus, bet uz sliktākajiem tos, kuri bija iekrituši acīs laikā, kad viņš vēl bija partorgs. [...] Komunisti atkal bija parādījuši savu varu.”⁴¹

Trimdas presē Lanka pieminēts kā “varenais komunisti.”⁴² Partijas organizācijas materiālos Lankas raksturojuma negatīvie aspekti bija

³³ Turpat.

³⁴ Turpat.

³⁵ Turpat, 8. lpp.

³⁶ Turpat.

³⁷ Fricis Bergs (1904 – 1994), LPSR Zvejnieku kolhozu savienības valdes priekšsēdētājs, PSKP biedrs kopš 1920. gada, bijis 4. Saeimas Strādnieku un zemnieku frakcijas deputāts, nelegālās “Tautas Saeimas” deputāts 1940. gadā, LKP Valkas apriņķa komitejas pirmais sekretārs.

³⁸ Turpat, 10. lpp.

³⁹ Turpat, 11. lpp.

⁴⁰ Strazds, Kārlis. *Es nāku no dzimtenes*. Rīga: Daugava, 2008, 139.lpp.

⁴¹ Turpat, 140., 147. lpp.

⁴² “Tīrīšanas Liepājas «Boļševikā»”. *Latvju Ziņas*, 1952, 18. decembris.

citādi – saistīti ar to, ka Liepājas apgabala partijas organizācijas acīs viņš licies neuzticams režīmam, bijis nacionālists. LKP CK Zivju rūpniecības nodaļas vadītāja Ozolina 1952. gada 20. jūnija ziņojumā Lanka attēlots kā persona, kas esot kolhoza "Boļševiks" nacionālistu – grāmatveža Kražes un plānošanas daļas darbinieka Kļīviša – iespaidā. Kolhoza partijas organizācijas biedri viņam pat ir pārmetuši komunistu un krievu nepieņemšanu darbā.⁴³ Saskaņā ar trimdas presē esošajiem materiāliem zvejnieki viņu raksturojuši kā nežēlīgu strādājošo izdzinēju. Turpat minēts, ka bēgšanas izmeklēšanas gaitā viņam ir pārņemts tas, ka viņš esot uzlicis pārlietu lielu naudas sodu Tukleram, kādu viņš nemaz neesot drīkstējis uzlikt. Tas ir bijis viens no iemesliem, kas "aizdzinis" Tukleru uz Zviedriju.⁴⁴ Savukārt Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā pieejamajos partijas dokumentos šāds pārmetums Lankam nav atrodams. Šobrīd laikabiedru atmiņas par Lanku ir šādas:

““Man ir bēdīgi,” pēc Tuklera aizbraukšanas zvejniekam Rūdolfam Brūklim klusībā teicis kolhoza priekšsēdētājs Andrejs Lanka, “katru nakti pie manis piebrauc čekisti un ved uz pratināšanu”. Dažas dienas pēc šīs sarunas A. Lanka nomiris ar infarktu. R. Brūklis domā – priekšsēdētājs neizturēja stresu.”⁴⁵

Kritizēja arī citus augstāka līmeņa zivsaimniecības nozares atbildīgos – zivju rūpniecības ministru Kārli Budi, viņa vietnieku Elmāru Briedi un LPSR Zvejnieku kolhozu savienības valdes priekšsēdētāju Frici Bergu.

2. Žaņa Nīča organizētā bēgšana 1953. gada 20. janvārī

2.1. Bēgšanas gaita

1953. gada 20. janvārī no kolhoza "Boļševiks" aizbēga traleris RB-984. Šī bēgšana ievērojama ar to, ka bija rūpīgi gatavota; bēga ģimene, kas bija noslēpta kuģa tukšajā dzeramā ūdens tvertnē un tilpnē zem grīdas. Lai arī bēgšana sekmējās, tomēr neiztika bez traģēdijas, jo bojā gāja mazs bērns.

⁴³ LVA, PA-101.f., 15.apr., 43a., 78.lp.

⁴⁴ "Tīrīšanas Liepājas «Boļševikā»". *Latvju Ziņas*, 1952, 18. decembris.

⁴⁵ Driķe, Nora. "Pāri jūrai, cauri dzelzs priekškaram uz dzīvību un nāvi", *Liepājas Vēstules*, Nr. 3, 2010, 35. lpp.

Tā kā radnieki bija informēti par bēgšanu, tad varas iestādes apcietināja piecus bēgļu radniekus un ierosināja un krimināllietas pret tiem. Tāpat ierosināta krimināllieta pret vienu no četriem Latvijā atgriezušās komandas locekļiem. Zināms, ka apcietināti un tiesāti arī divi robežsargi, bet viņu krimināllietas Latvijā nav pieejamas.

Bēgšanu organizēja Žanis Nīcis, 40 gadu vecs rūpnīcas "Tosmare" elektrometinātājs – darbīgs un sabiedriska cilvēks. Krimināllietas materiālos nav atrodamas norādes par jebkādu "traipu" esību Žaņa Nīča biogrāfijā. Vienīgais, ko izmeklētāji varēja atrast bija norāde, ka pirms kara viņš bijis aizsargu organizācijas un sociāldemokrātu partijas biedrs.⁴⁶ Ievērojot to, ka Nīcis dzimis 1912. gadā, maz ticams, ka viņš būtu paspējis pabūt vispirms aizsargu organizācijā⁴⁷ un pēc tam sociāldemokrātu. Jābilst, ka LSDSP darbība bija apturēta 1934. gadā.

Par bēgšanas motīviem ziņas ir samērā pretrunīgas, tomēr gan trimdas presē, gan VDM krimināllietu materiālos minēts, ka Nīcis baidījies no apcietināšanas. Piemēram, 1953. gada 1. februāra nopratināšanā uz jautājumu, kādēļ Nīcis bēga no PSRS, Līlijas Nīces viens no astoņiem brāļiem Teofils Čukurs atbildēja, ka Nīcim bija apnicis dzīvot Latvijā un viņš baidījies no aresta.⁴⁸ Izmeklētājiem radās iespaids, ka Nīcis bija noziedzies pret padomju varu, tomēr nekas to nepierādīja. Visticamāk, ka bailes no aresta jāsaprot kā eifēmisms, proti, runa ir par bailēm no varas īstenotās terora politikas, kur arests bija šīs politikas īstenošanas līdzeklis. Šādas bailes tolaik bija gandrīz visiem Latvijas iedzīvotājiem. Tādēļ bēgšanu var vērtēt kā vēlmi atbrīvoties no šīm bailēm, ko rada dzīve totalitārisma. Tas saskan arī ar Nīča sacīto trimdas presē.⁴⁹

Savukārt Nīča meita Sarmīte Raita, aprakstot tēva bēgšanas motīvus, balstījās uz to, ko viņa zināja no ģimenē stāstītā. Viņasprāt, tēvam esot apnicis dzīvot nabadzībā un apspiestībā.⁵⁰ Tāpat

⁴⁶ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 46. lp.

⁴⁷ Ž. Nīcis bija Dzelzsceļa aizsargu pulkā Liepājā, 1936. gada 19. jūlijā piedalījās aizsargu vieglatlētikas sacīkstēs Jēkabpilī. "Sports, vasara", *Jēkabpils Vēstnesis*, 1936, 23. jūlijs.

⁴⁸ LVA, 1986. f., 1. apr., 41302. l, 192. lp.

⁴⁹ Nīcis, Žanis. "Pēc saules rieta", *Latvija*, 1953, 9. maijs (Turpmāk – pēc saules rieta)

⁵⁰ Sarmītes Raitas 2015. gada 3. decembra elektroniskā pasta sūtījums Jānim Ķerusam.

krimināllietu materiālos atrodamas norādes uz to, ka Nīcim trūcis draugu un dzīve Latvijā likusies pārlieku garlaicīga.⁵¹

Kopā ar Nīci bēga arī viņa 27 gadus vecā sieva Lilija un viņas 18 gadīgais brālis Gunārs Čukurs – slīpētājs Liepājas lokomotīvu un vagonu remonta rūpnīcā. Līdzīgi ņemta arī abu laulāto divgadīgā meitiņa Inese. Pāri jūrai viņus pārveda draugs – 35 gadus vecais zvejas tralera kapteinis Andrejs Kairis. Viņš kādreiz arī bija strādājis rūpnīcā “Tosmare”. Tagad Kairis bija jūrnieks, un beidzis zvejas kapteiņu kursus. Zvejas bāzē ik pusgadu kuģu komandas jauca, lai jūrnieki nepagūst sadraudzēties un radīt kopīgus plānus. Vēlāk, pat pratināšanā viņa komandas biedri teica, ka Kairis bijis komandas cienīts, ļoti cilvēcis un labs kapteinis. Brāli un māsu – Liliju Nīci un Gunāru Čukuru – Kairis, atrodoties ostā, noslēpa tilpnē zem tralera grīdas. Bet tēvu ar meitiņu – tukšajā ūdens tvertnē. Tur slēpjoties, Žanis Nīcis no gaisa trūkuma zaudēja samaņu, bet mazā Inese nosmaka. Trimdas presē Žanis Nīcis šo notikumu skaidroja ar traģisku nejaušību. Kāds komandas loceklis bija nejauši aizgriezis ūdens krānu tvertnē, pārbaudot, vai tā tiešām tukša. Viena vienīga krāna aizgriešana esot atnesusi viņai nāvi.⁵² Arī Andreja Kaira krimināllietas materiāli apstiprina to, ka viens komandas loceklis, laivai izejot jūrā, bija aizgriezis ūdens krānu.⁵³ Tomēr krimināllietā atrodamas liecības arī par miegazāļu lietošanu – tās lietojuši bēgļi un tās iedotas arī mazajai meitiņai.⁵⁴

1953. gada 20. janvārī ap plkst. 09-00 no rīta traleris RB-989 piebrauca pie Liepājas VDM robežapsardzes kontrolpunkta piestātnes.⁵⁵ Harijs Edvīns Kalnītis iedeva staršinam Aleksejam Babenko visu tralera jūrnieku pases un kuģa rulli ar komandas locekļu

⁵¹ Teovila Čukura nopratināšanas protokols. LVA, 1986. f., 1. apr., 41302. l., 192. lp.

⁵² Nīcis, Žanis. “Pēc saules rieta”, *Latvija*, 1953, 9. maijs.

⁵³ LVA, 1986. f., 1. apr., 41302. l., 83. lp.

⁵⁴ Turpat, 326. lp.

⁵⁵ Par zvejnieku laivu pārbaudi Kārlis Strazds rakstīja: “Lai izbrauktu jūrā, vispirms dežūrējošais brigadieris izrakstīja “sudovoi roļ” (kuģa rulli – J.K.) – izbraukšanas zīmi, kurā ierakstīti visi zvejnieku vārdi, uzvārdi, tēva vārdi, pases numurs, jūras “propuskas” (caurlaides – J.K.) numurs un darba apliecības numurs. [...] Kad viss paveikts, braucam ārā no zvejnieku ostas. Nākošā vieta, kur jāpiestāj, ir robežapsardzības postenis. Tur pārkontrolē laivu – vai nav līdzī kāda elles mašīna, vai neved kādu pasažieri, kā arī pārbauda visiem pases [...]” Strazds, Kārlis. *Es nāku no dzimtenes*. Rīga: Daugava, 2008, 128. lpp.

vārdiem un paredzamo uzturēšanās ilgumu jūrā. Vienīgais trūkums šajā kuģa rullī bija tas, ka tur nebija ierakstīts traļmeistara Arvīda Silarāja vārds. Pēc tam, kad dokuments bija noformēts atbilstoši, Babenko atlaida brokastīs savu pārinieku staršinu Vladimiru Ščipunovu.⁵⁶ Izmeklēšanas gaitā Babenko šo rīcību skaidroja ar to, ka bija gaidāma masveida zvejnieku laivu izbraukšana un abus vēlāk gaidīja intensīvs darbs. Veicis 10 līdz 15 minūšu ilgu virspusēju tralera pārbaudi Babenko plkst. 09-10 atļāva tam doties jūrā.⁵⁷

Kaira traleris izbrauca it kā uz zvejas rajonu. Tas notika sliktos laika apstākļos. Lai arī izbraukšanas brīdī jūra bija pieklususi līdz 4 ballēm, divas iepriekšējās dienas, un arī vēlāk, plosījās 6 līdz 8 ballu stiprs vējš. 20. janvārī plkst. 17-00 Klaipēdā bija izziņots pat vētras brīdinājums.⁵⁸ Ievērojot to, ka zvejas traleri bija domāti braucieniem arī lielos viļņos, nevienam krastā neradās nekādas aizdomas. Arī četri pārējie komandas locekļi par kapteiņa lēmumu nezināja.

Nepiederošu ļaužu parādīšanos uz klāja uzreiz pamanīja. Silarājs nopratināšanā 21. janvārī, kas ilga no plkst. 21-00 līdz 02-00, sacīja, ka par nepiederošu cilvēku atrašanos tralerī viņš uzzināja no Zanda 21. janvārī ap plkst. 14-00 Arnolds Zands ienācis kubrikā un sacīja: "Ir slikti. Mēs braucam uz Zviedriju."⁵⁹

Pratināšanā atgriezušies komandas locekļi stāstīja, ka ir baidījušies no sava kapteiņa, jo viņš bijis bruņots, tādēļ neko neuzdrošinājušies pasākt pat naktī un tumsā. Velti izmeklētājs jūrniekiem atgādināja, ka viņiem kubrikā taču bijuši dažādi priekšmeti kā cirvis, lauznis, naži un skrūvju atslēgas, ko varēja izmantot kā "aukstos ieročus". Turklāt kubriks, kur zvejnieki atradušies pēc kapteiņa pavēles, taču nav bijis aizslēgts. Tomēr zvejnieki noliedza, ka viņiem būtu bijusi iespēja pretoties kapteiņa pavēlēm.

Krimināllietas materiālos ar visagrāko datējumu – 1953. gada 22. janvāra vakaru – atrodams Arvīda Silarāja nopratināšanas protokols. Nopratināšana sākta plkst. 21-10, bet pabeigta plkst. 02-30. Silarājs par savu izbraukšanu zvejā sacīja:

"Nīcis mani pamodināja ap plkst. 4 no rīta un tūlīt pat aizgāja. Puspiecos jau biju pie tralera. Kapteinis bija zivju glabātuvē, jautāju, ko viņš dara, uz ko viņš atbildēja – meklēju ogles un lika atnest man divus

⁵⁶ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 70. lp.

⁵⁷ Turpat; A. Babenko nopratināšanas protokols. 1986. f., 1. apr., 41302. l., 223. lp.

⁵⁸ A. Zanda lieta. 1986. f., 1. apr., 21393. l., 3. sēj., 211. lp.

⁵⁹ A. Kaira lieta. 1986. f., 1. apr., 41302. l., 135. lp.

spaiņus ar ūdeni. Teicu, ka ūdens ir rezervuārā, uz ko kapteinis atbildēja, ka ir ūdeni izlaidis, lai tas nesasaltu.”⁶⁰

Viņš sacīja:

“Bija jādodas jūrā jau plkst. 5 no rīta, bet tā kā daži bija nokavējuši, devās tikai ap 9.00. Motorists Kalnītis ienesa dokumentus robežsardzes būdā. Pēc brītiņa atnāca divi robežsargi un pārbaudīja, vai attiecīgās personas arī ir kuģī, pēc tam sāka kuģa apskati. Neatraduši neko aizdomīgu, viņi ļāva kuģim doties jūrā. Tur Kairis lika visai komandai doties atpūsties. Ap plkst. 16.00 pamodos un visi brīnījāmies, kādēļ kapteinis mūs nemodina. Zands aizgāja skatīt, kas tur notiek. Drīz atgriezās un teica, ka nav labi, braucam uz Zviedriju. Kapteinis ir bruņots ar pistoli, uz kuģa atrodas vēl trīs sveši cilvēki. Kairis teica, lai neejam ārā no kubrika. Pa to laiku, kamēr braucām uz Zviedriju, Kairis vairākas reizes sauca Zandu, lai tas labo motoru. Ap plkst. 13.00 nākamajā dienā Kairis mums atļāva iziet uz klāja. Tur arī ieraudzīju trīs svešos cilvēkus.”⁶¹

Nākamā pratināšana norisinājās 1953. gada 25. janvārī no plkst. 12-00 līdz 17-00. Jautājumi ir daudz konkrētāki. Jautāts ir par to, kas redzēts, izejot uz klāja, kur paslēpti nodevēji, kā tie tikuši kuģī, kā notika kontrole kontrolpunktā. Ievērojams, ka Silarāja sacītais, ka viņam liekoties, ka Kairis ievējis nodevējus caur ieejas vārtiem, sarunājot ar sargu, ir pasvītrots.⁶² Pratināšanā norādīts, ka nekad neesot skatīta ūdens tvertne.

Bēgļu tālākajām gaitām var izsekot ar trimdas laikrakstu palīdzību. Piemēram, *Laiks* 1953. gada 11. februārī ziņoja, ka par patvēruma meklētājiem vispirms interesējušās Zviedrijas militārās iestādes un ka pēc tam airturētos pārvietos uz izraudzīto dzīvesvietu pie Stokholmas.⁶³ Latviešu palīdzības komiteja Stokholmā jau saņēmusi bēgļiem adresētus Komitejas Latvijas brīvībai un Amerikas latviešu Apvienības organizētus tautiešu naudas ziedojumus. 26. februārī Latviešu Nacionālais Fonds rīkojis preses konferenci ar viņu piedalīšanos. Tur piedalījušies visu lielāko Zviedrijas laikrakstu pārstāvji, kā arī citu valstu žurnālisti. Tajā bēgļi stāstījuši par icesliem,

⁶⁰ Turpat, 137. lp.

⁶¹ A. Kaira lieta. 1986. f., 1. apr., 41302. l., 135. lp.

⁶² Turpat, 141. lp.

⁶³ “Liepājas bēgļi nodod liecības”, *Laiks*, 1953, 11. februāris.

kas spieduši viņus atstāt dzimteni.⁶⁴ Tā paša gada maijā ar laikraksta *Laiks* izdevēja Helmāra Rudzīša atbalstu bēgļi pārcēlās uz Amerikas Savienotajām Valstīm (ASV). Šeit viņi piedalījās Latviešu Nacionālā Fonda organizētā izskaidrošanas kampaņā, stāstot par dzīvi Padomju Savienībā. Vēl pēc gada žurnālists apciemoja Ničus Ņujorkā. *Laikā* parādījās ziņa, ka Žanis un Gunārs strādājot rūpnīcā, Lilija mājās šujot un auklējot jaundzimušo meitu Sarmīti. Dzīvojot viņi 81 kvadrātmetru lielā dzīvoklī. 1988. gadā publicētā rakstā “Nepiedodams “noziegums”” teikts, ka, neskatoties uz “perestroiku”, Lilijas brālim Jēkabam Čukuram liegta braukšana ciemos pie māsas. Lai tas notiktu, ASV pilsoņiem Nīčiem prasa izņemt PSRS sūtniecībā atļauju dzīvot ASV. Raksts beidzas ar vārdiem: “Gribētu zināt šo tiesnešu [kas represēja Nīču ģimenes radniekus] vārdus, lai varētu prasīt un saukt pašus pie atbildības [..] gribētos zināt šī varasvīra vārdu, kas ir vīzu daļas priekšnieks [..] Arī 35 gadi, izrādās, nav pietiekami ilgs laiks lai piedotu veram bēgšanu no verdzības važām.”⁶⁵

1953. gada 21. janvārī plkst. 04-00 no rīta traleris sasniedza Gotlandi. Nepazīstot ūdeņus, tas trīs reizes uzskrēja uz sēkļa. Taču katru reizi tralerim izdevās tikt nost. Vienpadsmit stundas tas kursēja gar salas krastu. Zands pēc kapteiņa rīkojuma esot divreiz šāvis raķetes. Līdz plkst. 15-00 kuģim pretim iznāca zviedru kuteris, un tauvā to ievilka ostā. Šeit bēgļi, aiznesot līdzī mirušo Inesi Nīci, kuģi atstāja. Kapteinis nokāpdams no kuģa, vēl atstāja zīmīti, kurā uzņēmās visu vainu un lūdza nevainot komandu notikušajā. Tad kapteiņa palīgs Ervīns Kibelko, mehāniķa palīgs Harijs Kalnītis, traļmeistars Arvīds Silarājs un mehāniķis Arnolds Zands esot papildinājuši ūdens krājumus un devušies uz Latviju. Traleris atgriezās 1953. gada 22. janvārī plkst. 19-00. Visus komandas locekļus tūlīt aizturēja, un sāka izmeklēšanu.

23. janvāra atskaitē atreferēts arī raidstacijas *Amerikas Balsis* attiecīgās dienas rītā ziņotais:

„No Stokholmas šodien saņemta “briesmīga” vēsts. Atkal četriem latviešiem [izdevies] aizbēgt no Komunistiskās tirānijas Latvijā, un pārbēgt uz brīvo Zviedriju. Starp izbēgušajiem ir arī sieviete. Izklūt no Latvijas, kuru sargā Noviks un Kalnbērziņš, bijis ļoti grūti. Bēgšana notikusi zvejnieku laivā. Varonīgie latvieši to atņēmuši komunistiem, pašus ieslēdzot bunkurā, un pagriezušu laivu uz brīvās Zviedrijas

⁶⁴ “Pirmais gads brīvībā. Saruna ar Nīču ģimeni, kas pirms gada izlauzās cauri dzelzs aizkaram”, *Laiks*, 1954, 27. janvāris.

⁶⁵ “Nepiedodams “noziegums””, *Laiks*, 1988, 10. augusts.

krastiem. Kā ziņo no Stokholmas – bēgļiem izdevies sasniegt Gotlandes salu. Atcerēsimies, ka pagājušā gadā Gotlandē piestājusi pirmā laiva ar Liepājas zvejniekiem – Andreju Tukleru, Gunti Ori, Kārli Strazdu, Arnoldu Rēķi un Juri Štālu. Zviedrijas valdība, par spīti Maskavas protestiem, devusi bēgļiem patvēruma tiesības. Tagad viņi ir brīvi cilvēki, brīvi strādā un dzīvo brīvajā Zviedrijā. Jaunie bēgļi arī lūdz patvērumu, bet komunistiem, kuri bija ieslēgti bunkurī, atļauts atgriezties Latvijā.”⁶⁶

Neapšaubāmi, ka šis teksts bija attiecīgā laika ideoloģijas produkts – starp zvejniekiem, kuri atgriezās Latvijā bija tikai viens LKP biedrs – Harijs Kalnītis, tādēļ viņu uzskatīšana par komunistiem ir nepārprotams pārspīlējums.

2.2. Panika varas institūcijās

VDM informāciju par bēgšanas faktu saņēma jau 1953. gada 20. janvārī plkst. 21-00 vakarā no piecpadsmitgadīga komjaunieša Benharda Elenberga par viņa drauga radnieka iespējamo bēgšanu, jo viens no bēgļa Gunāra Čukura brāļiem – toreiz vēl skolnieks – bija izplāpājies par to, ka brālis bēg uz Zviedriju. Tūlīt pat sāka Nīču un Čukura meklēšanu. 21. janvāra rītā izsūtīts robežsardzes kuģis uz zvejas rajonu pārbaudīt, vai traleris tomēr tajā neatrodas, bet kuģis tikai apskatīja tralera atrašanās vietas kvadrātu un neturpināja meklēšanu.⁶⁷ No lidmašīnas sūtīšanas VDM robežapsardze un gaisa kara spēku vadība miglas dēļ atteicās. Tāpat jau 22. janvārī, vēl pirms tralera atgriešanās, bija noskaidrots, ka ne Žanis Nīcis, ne viņa sieva Lilija neatrodas savā dzīvesvietā.⁶⁸

Pirmais LPSR VDM ministra vietnieka Fotija Pešehonova ziņojums par Nīču bēgšanu datēts ar 22. janvāri, kad atgriezās zvejas traleris no Gotlandes un bēgšanas fakts kļuva acīmredzams, adresēts LKP CK pirmajam sekretāram Jānim Kalnbērziņam:

“Šā gada 22. janvārī, pulksten 19.00 zvejnieku kolhoza “Boļševiks” (Liepājas rajonā) bāzē no reisa atgriezās šī arteļa zvejas traleris Nr. 989, kura komanda, trīs cilvēku sastāvā, paziņojusi, ka tralera

⁶⁶ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 42. lp.

⁶⁷ Turpat, 41. lp.

⁶⁸ Turpat.

kapteinis, 1918. gadā dzimušais Kairis Andrejs, Andreja dēls kopā ar vēl ostā pirms iziešanas jūrā uz kuģa slepeni uzkāpušām trim svešām personām (to skaitā vienu sievieti) sagrābuši kuģi, aizveduši to līdz Gotlandes krastiem un palikuši Zviedrijā.⁶⁹

Par četrus padomju pilsoņu bēgšanas faktu uz Zviedriju ziņojusi arī raidstacija *Amerikas Balss* 1953. gada 22. janvārī plkst. 18-45. Tātad, ja pēc pirmās laivas aizbēgšanas 1952. gadā biroja dokumentos pirmais pieejamais ziņojums bija sagatavots divas nedēļas pēc notikušās bēgšanas, tad šoreiz – jau dienā, kad atgriezās traleris ar izbēgušajiem zvejniekiem. Informācija LKP CK nosūtīta ātri un tajā bija dažas steigā pieļautas kļūdas. Tā, piemēram, 1953. gada 22. janvāra VDM ziņojumā bija minēts, ka atgriezies komanda ar trim zvejniekiem, lai gan bijuši četri.⁷⁰ Nākamajā dienā LKP CK adresētajā ziņojumā minēts, ka Niči un Čukurs iekļuvuši laivā, uzpērkot sargus.⁷¹ Šis fakts vēlāk izmeklēšanā neapstiprinājās, bet, acīmredzot, varas iestādes bija ieinteresētas radīts iespaidu, ka atbalsts bēgļiem bijis liels, lai tādējādi mazinātu iespējamus pārmērumus neizdarībā un nolaidībā. 23. janvāra ziņojumā Pešehonovs informēja LKP CK par komandas locekļiem, to vārdiem un amatiem un norādīja, kuri no komandas bija VDM robežsardzes aģenti (saskaņā ar LKP CK biroja materiāliem aģenti bijuši Kalnītis un Zands).⁷² Jāpiebilst, ka Kalnītis bija notiesāts 1938. gadā par telefona līnijas Grobiņa-Ķīburi huligānisku izdemolēšanu.⁷³

Vainīgos meklēja arī zvejas arteļa vadībā, starp ostas sargiem, robežsardzi un citiem čekistiem. Šo bēgšanu skatīja visos partijas organizāciju līmeņos – sākot ar kolhoza partijas organizāciju un beidzot ar LKP CK, kuras īpašā sēde notika 26. janvārī. Tajā piedalījās LPSR augstākie vadītāji, represīvo iestāžu, kā arī Liepājas pilsētas un apgabala partijas organizāciju vadītāji. Šīs biroja sēdes dokumenti, acīmredzot, nav saglabājušies pilnīgi, jo protokols atspoguļo aptuveni sēdes norises vidu. Vislielākā kritika bija vērsta pret VDM robežsardzes struktūrām. Tajā atspoguļojas tipiski tā laika varas institūciju savstarpējie apvainojumi un sistēmai raksturīgā paranoja. To apliecina tas, ka par aizdomīgu uzskatīja robežsargu rīcību, brīvajā laikā līdz

⁶⁹ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 41. lp.

⁷⁰ Turpat, 41. lp.

⁷¹ Turpat, 44., 67. lp.

⁷² Turpat, 44., 45. lp.

⁷³ *Kurzemes Vārds*, 1938, 3. februāris.

1952. gada augustam reizēm iedzerot ar zvejniem. Kā viens no briesmīgākajiem noziegumiem, kurš atklājies šajās pārbaudēs, bija apstāklis, ka zvejniem robežsargiem mēdza zivis dot bez maksas.⁷⁴ Kaira krimināllietas materiāli liecina, ka staršina Babenko turēts aizdomās par apzinātu palīdzību bēgļiem, ko apliecina mēģinājumi noskaidrot, vai viņam nav bijušas labas attiecības ar Kairi.⁷⁵ Lai attaisnotu 23. robežapsardzes iecirkņa 1. komendantūras nolaidību, viens no tās vadītājiem Lukjanovs LKP CK biroja sēdē pārmeta augstākstāvošām instancēm to veikto pārbaužu rezultātu slēpšanu.⁷⁶ Pulkvedim Kuzmenko pārmeta, ka viņš pēc pirmā signāla saņemšanas tūdaļ nebija sūtījis vētrainajā jūrā robežsargu kuterīti. To sūtīja tikai nākamajā rītā, kad vētra jau pierimusi, un aprobežoja meklējumu loku ar zvejnienu tralera paredzamo uzturēšanās vietu.

Liepājas apgabala partijas komitejas vadītājs Ivans Desmitnieks⁷⁷ sacīja, ka Liepājas kuģu remonta rūpnīcas "Tosmare" vadība nav saskatījusi to, ka Nīcis ir aizdomīgs. Kā vienīgais arguments "aizdomīgumam" ir apstāklis, ka Nīcis darbu uzsācis 1939. gadā, kad Liepājā izvietojies padomju karaspēks,⁷⁸ tātad, iespējams – spiegs. Jābilst, ka šajā laikā tipiski pārvaldes struktūru darbiniekiem meklēt spieģus un ienaidniekus. Desmitnieks uzstāja, ka jāvēršas pie PSRS Kara flotes ministrijas un jāpanāk "Tosmares" direktora Kijasova atbrīvošanu no amata. Kijasova vaina slēpjoties apstākļi, ka viņš neuzskatīja par savu pienākumu veikt kadru lojalitātes pārbaudi rūpnīcā.⁷⁹ Faktiski Desmitnieks uzskatīja, ka Kijasovs ignorē Liepājas apgabala partijas struktūras un nerēķinās ar tām.⁸⁰

⁷⁴ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 63. lp.

⁷⁵ A. Kaira lieta. 1986. f., 1. apr., 41302. l., 135. lp.

⁷⁶ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 63. lp.

⁷⁷ Ivans Desmitnieks, Ivana dēls (1899 – 1965), dzimis Bauskas apriņķa Stelpes pagastā, no 1915. gada Petrogradā, PSKP biedrs kopš 1917. gada jūlija, 1946. gadā Rīgas pilsētas izpildkomitejas priekšnieka vietnieks 1947. gadā Rīgas pilsētas Stajīna rajona komitejas sekretārs, LPSR Augstākās padomes deputāts, Liepājas apgabala darbaļaužu deputātu padomes izpildu komitejas loceklis, no 1952. gada Liepājas apgabala partijas komitejas sekretārs, no 1954. gada LPSR pārtikas preču rūpniecības ministrs.

⁷⁸ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 61. lp.

⁷⁹ Turpat.

⁸⁰ Turpat.

Robežapsardzes vadība par galveno grēkāzi uzskatīja staršinu Babenko, jo viņš it kā pavirši bija veicis laivas pārbaudi. Tomēr priekšniecības nolaidība te vainojama vairāk nekā pašu robežsargu rīcība. Gan Babenko⁸¹, gan nopratinātie komandas locekļi⁸² apstiprināja, ka robežsargi pārbaudījuši traleri kā parasti, proti, pārbaude zem tilpnes grīdas un ūdens bākā nebija parasta rīcība. Robežsargi nebija informēti par to, ka jau 1951. gada 28. decembrī Liepājas robežapsardzes kontrolpunktu vadība saņēma ziņu no aģentiem, ka zvejnieki runājot par to, kā traleru ūdens un degvielas tilpnēs varētu ierīkot slēptuves bēgšanai uz ārzemēm. Šīs aģentūras ziņas netika “novadītas” līdz kontrolpunktos strādājošajiem robežsargiem.⁸³

2.3. Represijas pret komandu

Nespējot tikt klāt aizbēgušajiem, padomju represīvie orgāni atriebās viņu draugiem un radniekiem. Padomju sistēma paredzēja bargus sodus par bēgšanu no PSRS, jo tā skaitījās dzimtenes nodevība. Krimināltiesiskā atbildība par neziņošanu bija paredzēta KPFSR Kriminālkodeksa 58.¹² pantā. Pievērsīšos argumentu un pierādījumu analīzei. Uzskatu, ka šī gadījuma tuvāka izpēte ļauj labāk izprast padomju represīvo institūciju praksi un šīs prakses pamatā esošos principus. Bēgļu radniekiem piesprieda augstāko minētajā normā paredzēto sodu, neizvērtējos apstākļus, ko varētu vērtēt kā mīkstinošus. Šādas normas bija būtiska un neatņemama represīvās sistēmas sastāvdaļa. To piemērošana parasti balstījās uz principiem, ka šaubas interpretē par sliktu apsūdzētajai personai, piemēro bargāku sodu un neņem vērā mīkstinošus apstākļus.

Atgriezusies komanda bija aizturēta un ilgi pratināta. Izmeklētāji meklēja atgriezušos starpā personas, kas līdzdarbojušās bēgšanas organizēšanā. Centās noskaidrot, vai starp komandas locekļiem nav bijis kāds, kurš zinājis par kapteiņa nodomiem un tam palīdzējis. Rezultātā 1953. gada 4. februārī Arnoldu Zandu apcietināja, bet pret pārējiem komandas locekļiem vēlāk izmeklēšanu pārtrauca.

Visbargāk sodīja mehāniķi Arnoldu Zandu, jo viņu kapteinis Kairis divas reizes sauca remontēt kuģa motoru. Tas bija galvenais

⁸¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 41302. l., 281. lp.

⁸² Turpat, 142. lp.

⁸³ LVA PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 71. lp.

apsūdzības punkts. Viņu notiesāja uz desmit gadiem ar īpašuma konfiskāciju. Celtā apsūdzība skaidri parāda padomju tiesību sistēmas, kas bija vērsta pret t. s. politiskajiem noziedzniekiem, amoralitāti. Tiesas sēdē, kur skatīja bēglu lietu, citiem komandas locekļiem nācās liecināt pret Zandu, it kā viņam vienīgajam esot bijusi iespēja aizkavēt bēgšanu motora labošanas laikā.⁸⁴ Viņš bija labojis kuģa dzinēju, tādējādi palīdzēdams "dzimtenes nodevējiem". Tiesu ekspertīze atzina, ka dzinēju bijis viegli nemanot salauzt.⁸⁵ Tāpat par nepieļaujamu bija atzīta Zandas rīcība, kad kuģis 6 līdz 7 ballu vētrā uzskrēja uz sēkļa pie Gotlandes, viņš šāvis no raķešpistoles gaisā, nevis uz kapteini.⁸⁶ Līdzās apsūdzībai bēgšanas nenovēršanā Arnoldam Zandam inkriminēja arī tādas "pretpadomju literatūras" kā kalendārs *Latviešu gada grāmata 1944. gadam*, žurnāls namamātēm *Mana māja* (Nr. 3, 1942) un pirms Otrā pasaules kara Latvijā iznākušā bērnu žurnāls *Cīrulītis* glabāšanu. Rezultātā apsūdzība bija celta atbilstoši divām normām – 58.^{1a} pants par bēgšanas sekmēšanu, par to saņemot atlīdzību un 58.¹⁰ pants par pretpadomju literatūras glabāšanu.⁸⁷ Minētajā saskatāma padomju represīvās sistēmas domu gaita, ka "dzimtenes nodevība" novēršama par katru cenu – vētrā, naktī, atklātā jūrā, riskējot ar savu un citu cilvēku dzīvībām, mantu, bijis jāsalauž kuģa dzinējs, jāuzbrūk kapteinim, neskatoties uz to, ka viņš ir bruņots un neņemot vērā, ka bijis agrāk draugs kā tas bija Zanda gadījumā.

Spriežot pēc Zandas krimināllietas materiāliem, rodas iespaids par tendenciozu pierādījumu piemeklēšanu tā, lai pastiprinātu viņa vainu. Piemēram, sakarā ar atrašanos kubrikā, neviens no komandas, izņemot pašu Zandu, nevarēja liecināt par to, vai Kairim rokās ir vai nav bijis ierocis. Tomēr Zandam izvirzītā apsūdzība balstās uz Kalniša apgalvojumu, ka ierocis kapteiņa rokās nav redzēts. Nevērtējot šo apstākli kopsakarā ar atrašanos kubrikā, tiesa Zanda apgalvojumu, ka Kairis būtu viņu spiedis ar ieroci rokās palīdzēt labot kuģa motoru, neuzskatīja par pierādāmu, un tādēļ neņēma vērā, nosakot atbildību.⁸⁸ Tiesa pat neņēma vērā Silarāja teikto, ka, atstājot kuģi Gotlandē, viņš

⁸⁴ A. Kaira lieta. LVA, 1986. f., 1. apr., 454. lp.

⁸⁵ LVA, 1986.f., 1.apr., 21393.l., 3. sēj, 306.lp.

⁸⁶ Turpat.

⁸⁷ Turpat, 224. lp.

⁸⁸ Piemēram, H. Kalniša liecība. LVA, 1986. f., 1. apr., 21393. l., 3. sēj., 346. lp.

bijis pārliecināts, ka Kairim ir kabatā noslēpts ierocis.⁸⁹ Tas ir tikai viens piemērs. Tomēr arī citos gadījumos var izsekot tam, ka tiesa pierādījumu novērtēšanā nav bijusi objektīva, dodot priekšroku vainu apstiprinošiem apgalvojumiem. Ja liecības bija pretrunīgas, izmantoti tie apgalvojumi, kas pierādīja atbildību. Tā, piemēram, Zanda teikto, ka Kalnītis viņam esot ieteicis paklausīt Kairim un labot motoru, citādi Kairis visus nošaušot, tiesa neievēroja⁹⁰, bet Kalnīša liecību, ka viņš esot Zandam ieteicis sabojāt motoru, ņēma par pamatu.⁹¹

26. maijā sagatavotajā apsūdzības rakstā teikts, ka Zands sekmējis bēgšanu un par to saņēmis atlīdzību.⁹² Par atlīdzību nodēvēja Kaira pasniegtā konjaka iedzeršanu “nervu nomierināšanai”, kā arī Kaira atstātās naudas, obligāciju un kažoka pieņemšanu.⁹³ Tiesas materiāli nesniedz skaidru priekšstatu par to, vai un kādā veidā Zands saņēma šo “atlīdzību”. Apsūdzībā minēta versija, ka Zands esot palūdzis konjaku un lūdzis, lai Kairis uzraksta zīmīti, ka aizdzinis kuģi piespiedu kārtā. Savā liecībā Zands apgalvoja, ka Kalnītis ir lūdzis priekš komandas degvīna pudeli un rakstveida zīmīti, ka kuģis aizdzīts uz Zviedriju piespiedu kārtā.⁹⁴ Visi komandas locekļi liecināja, ka tikai Zands ir saņēmis naudu no Kaira, bet pats Zands uzsver – naudu Kairis atstājis visiem komandas locekļiem.⁹⁵ Šāda liecību nesakritība varētu būt skaidrojama gan ar to, ka, iespējams, komandas locekļi vēlējās novelt visu atbildību uz Zandu. Tāpat nav izslēgts, ka viņiem likts liecināt pret Zandu, lai būtu vieglāk notiesāt. Kalnītis pat minēja, ka Zands bieži esot gājis uz klāju un bijis ieinteresēts tralera ātrākā nonākšanā Zviedrijā.⁹⁶ Savukārt Zandu ģimenē saglabājiem stāsts par to, ka Zands vispār nav pieņēmis konjaku no Kaira, bet izmetis pudeli pār bortu, kad kapteinis viņam to piedāvājis. Šāda rīcība esot pamatota ar to, ka Zands un Kairis bijuši draugi, tāpēc Kaira lēmumu bēgt uz Zviedriju Zands uztvēra kā drauga nodevību.⁹⁷ Ievērojot ģimenes izklāstīto versiju, apsūdzības rakstā minētais, ka Zands ir saņēmis atlīdzību par palīdzību, ir pat smieklīga. Cita starpā, neviens liecinieks

⁸⁹ A. Silarāja liecība. Turpat, 344. lp.

⁹⁰ Turpat, 345. lp.

⁹¹ Turpat, 346. lp.

⁹² Turpat, 224. lp.

⁹³ Turpat, 223. lp.

⁹⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 21393. l., 3. sēj., 261. lp.

⁹⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 41302. l., 455. lp.

⁹⁶ Turpat, 278. o. p. lp

⁹⁷ Aivas Lapīņas intervija ar Dzintru Zariņu, pierakstīta 2015, 27. novembris.

neminēja neko par to, ka Zands būtu palīdzējis Kairim par atlīdzību. Īstenībā viņš atstāja kuģī nelielu naudas summu 57 rubļu apmērā un savu darba mēteli, jo tas viņam Zviedrijā vairs nebūtu vajadzīgs. Apsūdzībā šis fakts bija interpretēts kā apzināta atlīdzības saņemšana par palīdzību.⁹⁸ Minētais raisa šaubas, jo Zandam vajadzēja apzināties, ja šāda atlīdzība būtu pieņemta, ka pēc atgriešanās Liepājā sekos notikušā izmeklēšana un ka šāds apstāklis varētu būt par pamatu kriminālatbildībai. Tāpat grūti iedomāties, ka Zands būtu lūdzis kādu atlīdzību, ievērojot to, ka abi bija draugi, ka atbalsts bija sniegts piespiedu kārtā un ka, spriežot pēc vēlāk Zanda stāstā savai ģimenei, izturējās pret Kaira rīcību nosodoši.

Gan Zands, gan viņa nepilngadīgais dēls tūlīt pēc notiesājošā sprieduma sāka rakstīt lūgumus par atbrīvošanu vai soda samazināšanu, tomēr tos visus noraidīja.

Tiesa neņēma vērā to, ka Zands rīkojies draudu ietekmē. Tāpat nav ievērots, ka konjaks, nauda un apģērbs ir tikai nosacīti vērtējami kā atlīdzība, jo ne jau šo lietu dēļ Zands palīdzēja Kairim, bet gan draudu dēļ.

1956. gadā rehabilitācijas rezultātā Zands drīkstēja atgriezties Latvijā. Meita sacīja, ka pēc atgriešanās no ieslodzījuma Arnolds Zands jūrā doties nedrīkstēja, viņš strādāja citus, vienkāršus darbus Liepājā. Notikušais iespaidoja arī dēla dzīvi – Edgars Zands gribēja iet jūrā, taču varas iestādes viņam sākumā to vispār neļāva, bet vēlāk deva atļauju strādāt uz kuģiem, kas no rīta dodas zvejā, bet vakarā atgriežas.⁹⁹

2.4. Represijas pret radniekiem

Laikraksts *Laiks* ziņoja, ka Žaņa Niča patēvs pēc notikušā esot vairākkārt pratināts. Vienā no pratināšanas reizēm esot bijusi sirdslēkme, kuras dēļ viņš mira.¹⁰⁰ Savukārt pieciem Čukuru ģimenes locekļiem piespriesti 10 un 25 gadi. Krimināllietas apsūdzības slēdzienā redzams, viņu notiesāšanas pamats bijusi neziņošana. Turklāt visiem ģimenes locekļiem inkriminēta raidījuma *Amerikas*

⁹⁸ No NKVD līdz KGB. *Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 863. lpp.

⁹⁹ Aivas Lapiņas intervija ar Dzintru Zariņu, pierakstīta 2015, 27. novembris.

¹⁰⁰ "Nepiedodams "noziegums"", *Laiks*, 1988, 10. augusts.

Balss klausīšanās. Aizbraukušo radniekam Miķelim Mazķuņķim atbildība noteikta vēl arī par to, ka mājās atrastas “buržuāziskās Latvijas” un vācu laikā iznākušās grāmatas. Par noziedzīgu atzīta arī viņa kādreizējā piederība latviešu sociāldemokrātiem, savukārt bēgļu tēvam Jēkabam Čukuram un viņa dēliem Jānim un Teovilam – dienests leģionā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā, rezultātā apsūdzībai par neziņošanu atbilstoši 58.¹² pantam klāt nāca vēl arī atbildība saskaņā ar 58.^{1a} pantu (dienests leģionā) un 58.¹⁰ pantu (ārzemju radiostacijas klausīšanās un neziņošana par šādu rīcību)¹⁰¹.

Galvenā radniekiem izvirzītā apsūdzība bija līdzzināšana. Liecībā Teovils Čukurs sacīja, ka Žanis tiešām 14. janvārī sacījis, ka domā bēgt. Teovila sieva Rasma Čukurs nopratināšanā 25. janvārī sacīja, ka viņi ar vīru Teovilu par Žaņa bēgšanas plāniem uzzināja 14. janvārī.¹⁰² Teovils sacīja, ka Žanis bijis augstās domās par sevi un citi, pat radnieki, viņam neko nenožīmējuši.¹⁰³ Par to, cik ticami bija Žaņa bēgšanas plāni liecina apstākļi, ka jau 1952. gadā viņš esot kaut ko sacījis par to, ka viņam apnīcis dzīvot Latvijā un ka ASV viņam esot draugs – bijušais rūpnīcas “Tosmare” direktors.¹⁰⁴ Mātei Maigai Čukurs inkriminēts tas, ka padzirdējusi par aizbraukšanu viņa sagatavojusi ēdienu, ko līdz ar dažām lietām ielikusi savā tirgus somā un iedevusi meitai. Viņu apsūdzēja atbilstoši 58.^{1a} panta pirmajai daļai, kā arī 58.¹⁰ panta pirmajai daļai.¹⁰⁵ Teovilu Čukuru apsūdzēja saskaņā ar 58.^{1a}, bet Jāni Čukuru – saskaņā ar 58.^{1a} un 58.¹⁰ panta pirmo daļu.¹⁰⁶ Viņiem visiem piesprieda 25 gadu sodu. Visus apsūdzēja par neziņošanu, ārzemju radiopārraižu klausīšanos, Teovilu un Jāni arī par dienestu leģionā. Pārējiem diviem apsūdzētajiem piesprieda 10 gadus ieslodzījumā.

Par šo apsūdzību amoralitāti, tiesas bardzību un represīvo būtību liecina arī lietu pārskatīšanas process, kurš bija iesācies drīz pēc Staļina nāves. 1955. gada 18. aprīlī Baltijas kara apgabala kara tribunāla priekšsēdētājs ierosināja Maigas Čukurs lietu pārkvalificēt no 58.^{1a} uz 58.¹² pantu, sodu samazinot uz septiņiem gadiem.¹⁰⁷ Šajā vēstulē norādīts, ka 17. panta inkriminēšana nav pamatota, jo nekādu

¹⁰¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 21647. l., 1. sēj., 287. lp.

¹⁰² Teovila Čukura lieta. LVA, 1986. f., 1. apr., 21647. l., 1. sēj., 3. lp.

¹⁰³ Turpat, 269. lp.

¹⁰⁴ Teovila Čukura lieta. LVA, 1986. f., 1. apr., 41302. l., 462. lp.

¹⁰⁵ Turpat, 21647. l., 1. sēj., 467. lp.

¹⁰⁶ Turpat.

¹⁰⁷ Teovila Čukura lieta. LVA, 1986. f., 1. apr., 41302. l., 469. lp.

šajā pantā paredzēto kūdīšanu vai pamudināšanu veikt “noziegumu” apsūdzētā nebija veikusi.¹⁰⁸ Krimināllietas materiāli nerada pilnīgi nekādu pamatu uzskatīt, ka viņa būtu veikusi kādu mudinājumu bēgt. Viņa nespēja bēgšanu aizkavēt, zinot Niča raksturu.

Nepamatoti represēto iedzīvotāju lietu pārskatīšanas procesa gaitā Īpašo viedokli Maigas un Jēkaba Čukura lietā 1955. gadā uzrakstīja Baltijas Kara apgabala kara tribunāla kolēģijas loceklis Masko. Viņš norādīja, ka, lai arī tribunāls sodu Maigai Čukurs bija samazinājis no 25 līdz 7 gadiem, arī šis sods ir pārāk bargs.¹⁰⁹ Šajā dokumentā norādīts:

“Uzskatu, ka viņi kā vecāki, lai arī zināja par bērnu nodomu bēgt uz ārzemēm, viņi par to neziņoja varas iestādēm radniecīgu jūtu vadīti.”¹¹⁰

Pat, ja okupācijas varas likumi prasīja pat vistuvākajiem radniekiem ziņot par tādu “noziegumu” kā bēgšanas gatavošanu, būtu bijis jāvērtē, cik viennozīmīgi ir vērtējama radnieku pārliecība, ka teiktais par Žaņa nodomiem bēgt uz Zviedriju atbilst īstenībai. Nopratināšanā Teovils sacīja, ka nav ticējis bēgšanas plānu iespējai sekmēties.¹¹¹ To norādīja arī vēstulē PSRS ģenerālprokuratūrai, kas rakstīta pēc tiesas sprieduma, ka viņš nav ticējis Žaņa teiktajam par bēgšanu.¹¹²

Tiesas sēde, kurā skatīja visu četru bēgļu lietu, notika Rīgā, 1953. gada 25. un 26. jūlijā. Visiem bēgļiem aizmuguriski piespriests nāves sods, kuru atcēla noilguma dēļ tikai 1987. gadā. Pēc šīs bēgšanas zvejnieku laivas bija izbakstītas ar pīķiem, lai pārbaudītu vai kaut kur neslēpjas bēgļi, bet tas nelīdzēja.

2.5. Partijas struktūru reakcija

LKP CK biroja sēde šīs bēgšanas sakarā bija sasaukta 1953. gada 26. janvārī. Pirmais sekretārs Jānis Kalnbērziņš ieteicis turpmāk zvejas kuģus jūrā vispār laist tikai grupās, lai zvejnieki cits citu

¹⁰⁸ Turpat, 468. lp.

¹⁰⁹ Pār kvalificētā lieta balstīta uz KPFSR Kriminālkodeksa 50.¹² un 58.¹⁰ pantiem. 21647. l., 3. sēj., 425. lp.

¹¹⁰ Turpat.

¹¹¹ Turpat, 395. lp.

¹¹² Turpat, 397. lp.

pieskata.¹¹³ Bet LKP CK sekretārs Arvīds Pelše uzskatījis, ka ar to vien ir par maz:

“Mums jāvēršas Maskavā pie paša biedra Maļenkova [tolaik PSRS faktiskais līderis] un jālūdz, lai šis robežas iecirknis tiek kārtīgi noslēgts. Jūnijā bija viens bēgšanas gadījums, tagad otrs. Vai mēs katrus 3 – 4 mēnešus piegādāsim spiegos imperiālistiem?”¹¹⁴

Padomju nomenklatūrai šāda iedzīvotāju bēgšana bija ārkārtīgi nepatīkama. Viņš turpināja:

“Šim notikumam ir – starptautisks skanējums, starptautiska nozīme. Tas nav tā, ja cilvēks būtu naudu zaudzis. Pat ja kāds būtu nozadzis miljonu valsts naudas, arī tad tas būtu mazāks zaudējums mūsu valstij, kā šī nodevība. Šajā gadījumā visiem jānes nopietna disciplināra un partijas atbildība.”¹¹⁵

Vēstuli ar prasību PSRS pakļautības VDM robežapsardzības karaspēkā un uz robežas “ieviest kārtību” arī nosūtīja Georgijam Maļenkovam. Tajā bija lūgts arī Kurzemē izveidot Rietumu latviešu ziņu raidītāju slāpēšanas tīklu, jo par bēgšanas cēloņiem bija uzskatīta arī Rietumu raidstaciju propaganda.¹¹⁶ LKP CK biroja rīcība atgādināja neslēptu paniku, kuras rezultātā cieta ļoti daudz cilvēku. Lielā mērā šim uzskatam par Rietumu radiostaciju raidījumiem kā bēgšanu veicinošu faktoru varētu piekrist, jo arī trimdas presē Nīcis sacīja, ka viņu bēgt iedrošināja ziņas par Tuklera sekmīgo bēgšanu.

Partijas birojā skatīja arī VDM robežapsardzes un drošības dienestu kļūdas. Pārmeta Ceturtajai Kara flotes pavēlniecībai, ka tā, aizbildinoties ar vētru, lidmašīnas meklēt traleri uz zvejas rajonu sūtījusi tikai 22. janvārī. Tad kuģis jau nāca mājup no Gotlandes. Notikušajā vainota arī jūras kara flotes bāzes vadība, rūpnīcas “Tosmare” kadru daļa, tur strādājošie pretizlūkošanas dienesta darbinieki.

Liepājas apgabala partijas komiteja skatīja tralera bēgšanas lietu arī 26. janvārī. Sēdē pieņemts lēmums, kas vairo pilsētas partijas organizāciju, ka tā nav ņemusi vērā mācības no 1952. gada bēgšanas un neko nav darījusi LKP CK 1952. gada 24. jūnija lēmumu pildīšanā. Lēmumā kritizēts Liepājas Mehanizētās zvejas stacijas direktora

¹¹³ LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 67. lp.

¹¹⁴ Turpat, 65. lp.

¹¹⁵ Turpat.

¹¹⁶ Turpat, 59. – 60. lp.

vietnieks Erenštreits un direktors Četverikovs. Bet visasāk – kolhoza vadītājs Jēkabs Brunzāts.¹¹⁷ Lēmuma otrajā punktā bija minēti septiņi sīkākī uzdevumi Liepājas pilsētas partijas komitejas birojam, kur pirmajā vietā bija punkts par politmasu darbības kvalitātes uzlabošanu zvejniemu vidū.¹¹⁸ Komunisti esot uz katra zvejas kuģa, bet nekādu reālu audzināšanas darbu neveic. Jēkabam Brunzātam izteica stingro partijas rājienu.¹¹⁹ Vienlaikus viņam vajadzēja nodrošināt divu nedēļu laikā uzcelt kārtīgu sētu ap "Boļševika" teritoriju un ieviest caurlaižu sistēmu, nodrošināt kuģu stāvvietas apgaismošanu. Liepājas zvejas ostas vadītāju Borisu Ļivanovu bija nolemts atbrīvot no amata un izteikt stingro rājienu.¹²⁰ Līdzās tam prasīts sodīt Liepājas robežsargus, arī Liepājas Jūras Kara flotes bāzes VDM pretizlūkošanas daļas operatīvos un vadošos darbiniekus, kuru nolaidības dēļ bēgšana bija iespējama.¹²¹ Kā vēl viens nepieciešamais uzlabojums bija minēta kuģu apgādes nepieciešamība ar radiostacijām un to sūtīšana grupās nodrošināšana.

Represijas izpaudās arī plašās atbrīvošanās no amata. Tas gan nenotika uzreiz, bet pakāpeniski. Acīmredzot, partijas struktūras mēģināja atrast vēl kādus "grēkus" šo bēgšanu sakarā nežēlastībā kritušo amatpersonu rīcībā, lai atrastu papildus pamatojumu viņu atbrīvošanai. Pilsētas partijas komitejas transporta nodaļas vadītāja vietnieks 26. janvārī rakstīja, ka Brunzāts līdz pat 24. janvārim nav atbrīvojis vairākus uzticību zaudējušus cilvēkus – arteļa mašīnrakstītāju un galveno grāmatvedi.¹²² Tomēr pilsētas partijas komitejas biroja sēde jau 4. februārī "par nolaidību darbā ar kadriem un politiskās modrības trūkumu" nolēma atbrīvot Jēkabu Brunzātu no "Boļševiks" priekšsēdētāja amata."¹²³ Arī abi robežsargi, kuri pārbaudīja traleri, bija sodīti ar astoņiem gadiem ieslodzījuma.¹²⁴ Liepājas zivju kombināta direktoram izteikts stingrais partijas rājiens

¹¹⁷ LVA, PA-5452. f., 1. apr., 11a. l., 13. lp.

¹¹⁸ Turpat.

¹¹⁹ Turpat, 15. lp.

¹²⁰ Turpat.

¹²¹ Turpat, 18. lp.

¹²² LVA, PA-105. f., 13. apr., 6. l., 20. lp.

¹²³ Turpat, 77. lp.

¹²⁴ Driķe, Nora. "Pāri jūrai, cauri dzelzs priekškaram uz dzīvību un nāvi", *Liepājas Vēstules*, Nr. 3, 2010, 37. lpp.

par nolaidību darbā ar kadriem.¹²⁵ Nekur dokumentā nebija tiešas norādes uz Kaira bēgšanas faktu.

Turklāt šo represiju jēga bija maza, tās bija birokrātiska rakstura un tikai nedaudz, uz īsu brīdi iekustināja iesīkstējušās birokrātiskās institūcijas. Par spīti pastiprinātajiem drošības sarīkojumiem 1957. gada 11. jūlija rītā jau atkal zvejas kuģis no Liepājas piestāja Gotlandes krastā. Šoreiz Zviedrijā bija nolēmuši palikt 4 tralera RB-49 komandas locekļi.

3. Tralera RB-49 bēgšana 1957. gada jūlijā

1957. gada 11. jūlijā plkst. 06-30 no rīta Gotlandē, Jugarnas (*Ljugarn*) ostā ieradās Latvijas traleris RB-49. Četri komandas locekļi – kapteiņa palīgs Teofilis Hartmanis, mehāniķa palīgs Stefans Skude, mehāniķis Ilmārs Arājums un traļmeistars Fricis Štīrmanis –, sagūstot un sasienot kapteini, noorganizēja kuģa aizvešanu uz Gotlandi. Pēc atbrīvošanas kapteinis tūlīt, 11. jūlija plkst. 08-00 no rīta, devās atpakaļ uz Liepāju, bet pārējie četri komandas locekļi palika Zviedrijā. Stundu vēlāk, plkst. 09-00 viņš pa radio informēja padomju robežapsardzi par bēgšanas faktu. Tūlīt no Liepājas robežapsardzes bāzes viņam izsūtīti pretim ātrlaivas, bet no Kara flotes bāzes – mīnu kuģis. Tralera meklēšanā iesaistījies arī lidmašīna Li-2. Saskaņā ar kapteiņa stāstīto LPSR izmeklēšanas iestādēm pie viņa kubrikā 10. jūlijā plkst. 18-30 ienācis Skude un paziņojis, ka komanda ir nolēmusi ar kuģi doties uz Zviedriju. Kapteinis nav piekritis, izgājis uz klāja, tādēļ rezultātā sasiets un ievietots kubrikā, kur pastāvīgi bijis kāda komandas locekļa uzraudzībā.

Pēc tam, kad robežapsardze saņēma ziņu pa radio no tralera RB-49 11. jūlijā par to, ka komanda aizbēgusi uz Zviedriju, jau šajā pašā dienā VDK rīcībā bija informācija par visiem bēgļiem, to radiniekiem un norādi, kuri no jūrniekiem bija esošie un bijušie robežapsardzes aģenti. LKP CK sūtītajā VDK pilnvarotā, majora Vidriķa ziņojumā ar roku pasvītrotas tās rindiņas, kur bija runa par zvejnieku radiniekiem.¹²⁶ Jau 11. jūlijā VDK bija pārbaudījusi visu zvejnieku dzīvesvietas, saglabāties ziņojums par Teofila Hartmaņa dzīvesvietas pārbaudi ar norādi, ka tur

¹²⁵ LVA, PA-105. f., 13. apr., 6. l., 78. lp.

¹²⁶ LVA, PA-101. f., 21. apr., 48a l., 77. – 79. lp.

dzīvojot viņa tēvs Jānis Hartmanis, māte Olga un pusmāsa Karīna Belousova.¹²⁷

12. jūlijā pret visiem četriem ierosināta kriminālieta, pamatojoties uz KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1a} pantu – par dzimtenes nodevību. Tajā pašā dienā bija pieņemts lēmums par dzīvesvietu pārmeklēšanu, jo "tur varētu būt materiāli, kas liecina par viņu noziedzīgajiem plāniem".¹²⁸ 16. jūlijā lēmums par arestu, kam pievienota kapteiņa Mihaila Mikulaņeca liecība.¹²⁹ Izmeklēšana neatklāja nekādus pierādījumus par to, ka bēgšana bijusi gatavota iepriekš.¹³⁰

Šajā komandā lielākā daļa bēgļu bija jauni cilvēki, izņemot 51 gadu veco Frici-Albertu Friča dēlu Štīrmani. Vienīgais komandas loceklis, kurš bija izveidojis ģimeni Latvijā, bija kapteinis, kurš ar kuģi atgriezās Latvijā. VDK par galvenajiem bēgšanas organizatoriem uzskatīja 39 gadus veco Pāvilstas iedzīvotāju Skudi un liepājniekus Hartmani un Štīrmani. Divi komandas locekļi bija atgriezušies no dienesta padomju armijā, viens bija komjaunietis, trīs aizbēgušie vairs neskaitījās aktīvie aģenti. Vienīgais bēgļu biogrāfijas "traips", kuru izmeklēšanās gaitā izdevās atrast bija apstāklis, ka Stefans Skude nacistiskās Vācijas okupācijas laikā bija braucis ar nacistiskās Vācijas tirdzniecības kuģiem. Pat 1957. gada LKP CK biroja sēdē 16. jūlijā Liepājas pilsētas partijas komitejas sekretārs Indriķis Pinksis¹³¹ izteica izbrīnu, ka ne par vienu komandas locekli nekāds kompromitējošs materiāls nav atrasts.¹³² 1936. gadā gan septiņpadsmitgadīgais Stefans Skude apsūdzēts par neķītrību veikšanu Pāvilstā, Liepājas apgabaltiesa aiz slēgtām durvīm viņu attaisnoja¹³³. PSRS VDK robežapsardzības

¹²⁷ Turpat, 65. lp.

¹²⁸ Skudes u.c. lieta. LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 1.sēj., 45.lp.

¹²⁹ Turpat, 48. lp.

¹³⁰ Turpat, 58. lp.

¹³¹ Indriķis Pinksis, Otto dēls (dz. 1910. gadā Rīgā), no 1927. gadā nelegālajā komjaunatnē, 1931. gadā kandidējis Saeimas vēlēšanās no Latvijas sociāldemokrātu opozicionāro strādnieku kandidātu saraksta, bijis ieslodzīts, PSKP biedrs no 1939. gada, 130. latviešu strēlnieku korpusa gvardes kapteinis, no 1946. gada Latvijas Ļeņina Komunistiskie Jaunatnes Savienības Centrālās komitejas sekretārs, no 1957. gada līdz 1959. gada LPSR arodbiedrību republikāniskās padomes priekšsēdētājs.

¹³² LVA, PA-101. f., 21. apr., 48a. l., 35. lpp.

¹³³ "Ar dūres sietienu divās vietās laužts žoklis". *Kurzemes Vārds*, 1936, 11. septembris.

karaspēka Baltijas apgabala priekšnieks Ņikiforovs centās pierādīt, ka bēgšana gatavota jau aptuveni no aprīļa, tās organizēšanā bija iesaistītas trīs personas – Skude, Štīrmanis un Hartmanis.¹³⁴ Tomēr arī kuģa pārmeklēšanā nekādi pierādījumi par bēgšanas gatavošanu nebija atrasti.¹³⁵ Rezultātā izrādījās, ka nav neviena pierādījuma par bēgšanas iepriekšēju gatavošanu.

Kurš un kādēļ organizēja šo bēgšanu, par to nav viennozīmīgi skaidra informācija. Trimdas presē bēgļi sacīja, ka par bēgšanu zinājuši tikai divi komandas locekļi, kuru vārdi nebija minēti.¹³⁶ Visticamāk, tie varēja būt Skude un Hartmanis. Turpat arī minēts, ka bēgļi esot priecājušies, ka nav braucienā devies cilvēks, ko uzskatīja par čekas aģentu.¹³⁷ Patiesībā apkalpē, saskaņā ar centrālkomitejas rīcībā esošajiem dokumentiem, bija viens aktīvais VDK aģents – Mikulaņecs.¹³⁸ Kā jau minēts, trīs aizbēgušie zvejnieki norādīti kā bijušie aģenti, ar kuriem sadarbība pārtraukta jau labu laiku iepriekš. Ar Štīrmani pārtraukta sadarbība, jo viņš esot bijis dzērājs¹³⁹, ar Skudi – jo uzskatīts par dezinformatoru.¹⁴⁰ Arājums bija sadarbojies ar VDK tikai pirms dienesta armijā, bet pēc tam sadarbību ar šo iestādi pārtraucis.¹⁴¹ Sadarbības pārtraukšanas iemesli ar VDK varas iestādēm nebija zināmi.¹⁴² Visvarenās čekas informētību trimdas prese mēdza pārspīlēt. Tāpat jāņem vērā apstākļi, kurš pieminēts jau saistībā ar pirmo bēgšanas gadījumu, pat tad, ja zvejnieks neskaitījās aģents, tad viņu tāpat “vīri ādas jakās [...] tincinājuši, par ko zvejnieki uz kuģiem runānot.”¹⁴³ Trimdas presē minēts arī tas, ka zvejnieki plānojuši bēgšanu jau kopš ziemas.¹⁴⁴ Šādi varoņstāsti iederējās trimdas latviešu propagandā, droši vien arī daudz necenšoties noskaidrot patiesību. Arī padomju izmeklēšanas orgāniem šāds pieņēmums bija izdevīgs, jo

¹³⁴ LVA, PA-101. f., 21. apr., 48a. l., 37. lp.

¹³⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 1. sēj., 58. lp.

¹³⁶ “Latviešu zvejniekiem patvēruma tiesības Zviedrijā”, *Latvija*, 1957, 7. septembris.
¹³⁷ Turpat.

¹³⁸ LVA, PA-101. f., 21. apr., 48a. l., 61. lp.

¹³⁹ F. Štīrmanis patiesi vēl trīsdesmitajos gados vairākas reizes sodīts par sabiedriskā miera traucēšanu. “Liepājas dzīve”, *Kurzemes Vārds*, 1936, 1. oktobris, “Liepājas dzīve”, *Kurzemes Vārds*, 1938, 18. septembris.

¹⁴⁰ LVA, PA-101. f., 21. apr., 48a. l., 57. lp.

¹⁴¹ Turpat.

¹⁴² Turpat.

¹⁴³ Heniņš, Arturs. “Tai rītā pirms 34 gadiem”, *Neatkarīgā Cīņa*, 1991, 29. augusts.

Minētā publikācija atspoguļo A. Heniņa sarunu ar Ilmāru Arājumu.

¹⁴⁴ “Četri latvieši izkļuvi brīvībā”, *Londonas Avīze*, 1957, 19. jūlijs.

attaisnoja to pastāvēšanas nepieciešamību, deva iespēju izvērst represijas. Bēgļu krimināllietā VDK izmeklētāji ar treknu sarkanu svītru pasvītēja tieši to trimdas preses raksta par četrus zvejnieku bēgšanu tulkojuma fragmentu, kur bēgļi teica, ka jau sen gatavojuši bēgšanu.¹⁴⁵

Apsūdzībās, kuras neklātienē izvirzītas zvejniekiem, visiem pārņemta līdzdalība kapteiņa sagūstīšanā un kuģa nolaupīšanā. LPSR Augstākā tiesa slēgtajā sēdē 2. oktobrī aizmuguriski visiem piesprieda ieslodzījumu – Stefanam Skudem 25 gadus, bet pārējiem diviem bēgļiem – 10 gadus. Apsūdzība pamatojās uz KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1a} un 58.¹¹ pantu. Minētais norāda, ka staļiniskā sodu piespriešanas prakse bija transformējusies un tiesāšanā ņēma vērā nianšes, mēģinot pievērst uzmanību tiesājamo individuālai vainas pakāpei. Spriedumā bija atrunāts, ka tiesas kolēģija uzskata par iespējamu nepiemērot 58.^{1a} pantā paredzēto augstāko soda mēru – nāves sodu – un tā izskatījusi katra tiesājamā vainas pakāpi.¹⁴⁶ Skudi atzina par galveno vaininieku un organizatoru, jo viņš jau agrāk vairākkārt mēģinājis aizbēgt uz Zviedriju.¹⁴⁷ Jau pēc pirmās Mikulaņeca liecības sniegšanas 11. jūlijā VDK sūtīja LKP CK ziņojumu: “Aktīvākais organizētājs bija Skude, Hartmanis un Štīrmanis bija viņa iespaidā.”¹⁴⁸ Pārējie trīs zvejnieki bija vainoti kā vienlīdz līdzatbildīgi. Apsūdzības pamatojums balstījās galvenokārt kapteiņa Mikulaņeca liecībās. Arī trimdas preses raksti izmantoti apsūdzības sagatavošanā¹⁴⁹ un tie ņemti vērā apsūdzības slēdzienā.¹⁵⁰

Ziņas par to, kad un kā zvejniekiem izdevās sarunāt un īstenot bēgšanu, ir pretrunīgas. Viennozīmīgi var konstatēt, ka nekādi pierādījumi bēgšanas gatavošanai nebija, un neviens Latvijā par tiem informēts nebija. Tāpat droši var apgalvot, ka Ilmārs Arājums¹⁵¹ nemaz nav vēlējies palikt Zviedrijā un nav zinājis, ka komandas biedri plāno bēgšanu. To apliecina gan dokumenti, gan viņa paša stāstītais. Atšķiras

¹⁴⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 2. sēj., 206. lp.

¹⁴⁶ Skudes, Štīrmaņa, Hartmaņa un Arājuma uzraudzības lieta. LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 76. lp.

¹⁴⁷ Turpat.

¹⁴⁸ LVA, PA-101. f., 21. apr., 48a. l., 52. lp.

¹⁴⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 2. sēj., 203. – 213. lp.

¹⁵⁰ Turpat, 69. lp.

¹⁵¹ Ilmārs Arājums (dzimis Skrundā 1933. gada 16. februārī, miris Jakobsbergā 2001. gada 2. maijā).

tikai dažas nianses un blakusapstākļi. 1991. gadā, pirmo reizi pēc 1957. gada viesojoties Latvijā, Ilmārs Arājums sarunā ar Artūru Heniņu apstiprināja šo versiju. Par notikumiem 1957. gada 11. jūlijā viņš atcerējās:

“Ilmāram atmiņā, ka otrā rītā viņu uz nāras modinājis Štirmanis un teicis: “Braucam uz Zviedriju!” “Braucam uz Zviedriju!” Ilmārs atbildējis, pagirainajā galvā vēl īsti neaptverdams šo vārdu īsto jēgu. Pa galvu jaukusies vēl dzēruma nenopietnība un jauna puikas piedzīvojumu kāre. Zviedrijā Arājumam bijušas tikai 10 – 15 minūtes, kurās izlemt, vai atgriezties Latvijā kopā ar kapteini vai nē. Kapteinis aicinājis braukt atpakaļ. Viņi bijuši lieli draugi. Bet tanī pašā laikā Skude baidījies ar 25 gadiem Sibīrijā. Ilmārs gan kāpis uz kuģa, gan kāpis nost.”¹⁵²

Šis apgalvojums, ka Skude baidījies ar Sibīriju pilnībā sakrīt ar kapteiņa 6. augustā sniegto liecību.¹⁵³ Tomēr Mikulaņecs noliedza, ka kuģī būtu lietots alkohols, tiesa, viņš apstiprināja, ka dzēruši ap plkst. 12-00 krastā.¹⁵⁴ Kapteiņa liecība ir izskaidrojama ar to, ka alkohola lietošana uz kuģa bija stingri noliegta, iespējams, ka kapteinis neteica taisnību. Citu liecinieku nebija, un Zviedrijā palikušie zvejnieki trimdas preseī arī, iespējams, nevēlējās stāstīt par dzeršanu uz kuģa, lai nelaupītu bēgšanai varonības un mērķtiecības oreolu. Arājuma māsa Rīta Kovaļevska intervijā uzsvēra, ka par nekādiem bēgšanas nodomiem nevarēja būt runa. Ilmāram Latvijā bija draudzene un augustā viņš gatavojās precēties.¹⁵⁵ Vienīgais, ko viņš mājiniekiem kādreiz sacīja par bēgšanu uz Zviedriju, bija par tās neiespējamību – jūrā nemītīgi bija karakuģi un zvejniekus uzraudzīja.¹⁵⁶ Saskaņā ar kapteiņa Mikulaņeca stāstīto Arājums nevēlējās palikt Zviedrijā, viņš esot pat raudājis, apzinoties, ka atgriešanās vairs nav iespējama.¹⁵⁷ Tas, ka Arājums it kā raudājis, kad nonācis Gotlandē, jo apzinājies, ka atgriešanās Latvijā ir neiespējama, minēts tikai Liepājas pilsētas partijas komitejas sekretāra Indriķa Pinkša 1957. gada 12. jūlija ziņojumā, kurš sagatavots, vadoties no Mikulaņeca sākotnējās liecības, bet kas nav minēta vēlāk notikušās nopratināšanas protokolā. Šī versija pilnībā sakrīt ar paša Arājuma vēlāk sacīto radiniekiem un Artūram Heniņam.

¹⁵² Heniņš, Arturs. “Tai rītā pirms 34 gadiem”, *Neatkarīgā Cīņa*, 1991, 29. augusts.

¹⁵³ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 2. sēj., 93. lp.

¹⁵⁴ Turpat, 1. sēj., 68. lp.

¹⁵⁵ Intervija ar Ritu Kovaļevsku, pierakstīta 2015, 7. decembris.

¹⁵⁶ Turpat.

¹⁵⁷ LVA, PA-101. f., 21. apr., 48a. l., 45. lp.

VDK priekšsēdētājs Vēvers bēgšanā vainoja alkoholismu, kas esot bijusi visai izplatīta parādība zvejnieku vidē. LPSR augstāko amatpersonu ieskatā bēgšana bija iespējama arī daudzu varas institūciju kļūdu dēļ, piemēram, politiskās audzināšanas darbs kolhozā nav bijis pienācīgā līmenī, esot pārāk sadrumstalota drošības iestāžu struktūra un pārāk mazs darbinieku skaits, kas strādā ar aģentūru zvejnieku vidū.

Liepājas pilsētas partijas organizācijas dokumentos ziņas par šo bēgšanu gandrīz nevar atrast. Vienīgi 1957. gada 4. septembra sēdes protokolā pieminēts, ka “vājā ideoloģiskā audzināšana bija galvenais RB-49 četru komandas locekļu nodevības cēlonis”.¹⁵⁸ Kolhoza vadītājs Tāļvaldis Frickauss pēc notikušā palika amatā, lai gan viņam izteica stingro partijas rājienu. Tā paša gada 10. decembrī “Boļševiks” partijas organizācija lūdza LKP CK noņemt kolhoza vadītājam Frickausam stingro partijas rājienu.¹⁵⁹ Tas viņam bija noteikts par bezatbildīgu rīcību kadru izvēlē un audzināšanā pēc zvejnieku bēgšanas.

Galvenā bēgšanas organizatora Skudes biogrāfja bija tipiska Latvijas pēckara gadu iedzīvotājam. Par pozitīvu jaunā vara uzskatīja, ka nacistiskās Vācijas armijā viņš bija dienējis tikai vienu mēnesi – 1945. gada februārī.¹⁶⁰ Viņš visu laiku esot slēpies un centies izvairīties no iesaukuma leģionā. Sieva Otīlija sagatavoja viltotus dokumentus, kuros apstiprināts, ka viņš ir zvejnieks, un līdz ar to nav iesaucams nacistiskās Vācijas armijā. Kā atbildību pastiprinošs apstāklis, tam, ka Skude ilgi plānojis bēgšanu uz Zviedriju, izmantota bijušās sievas liecība, ka 1945. gadā, pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas, viņš it kā esot gribējis aizbēgt no Pāvilostas uz Zviedriju, paņemot līdzī arī citas ģimenes.¹⁶¹ Iecere neesot īstenota. Jābilst, ka minētajā laikā šādā veidā mēģināja rīkoties daudzi Latvijas iedzīvotāji. Tomēr ticama versija, ka viņš savu ieceri bēgt nebija atmetis un to paudis radiem, tāpēc tad, kad 1957. gadā, radniekus pratināja, viņiem bija pamats stāstīt par Skudes plāniem bēgt uz Zviedriju. Skudes atbildības noteikšanai izmantota arī kāda liecinieka informācija par to, ka Skudes klāstītie bēgšanas plāni sievai Otīlijai 1945. gadā esot bijis par pamatu tam, ka

¹⁵⁸ LVA, PA-105. f., 21. apr., 8. l., 107. lp.

¹⁵⁹ Turpat, 145. lp.

¹⁶⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 1. sēj., 148. lp.

¹⁶¹ Turpat.

robežsargi viņam esot atņēmuši atļauju doties jūrā un vēlāk pat pārzāgējuši viņa laivu.¹⁶²

Tā kā bēgļi par saviem konkrētiem nodomiem nevienu Latvijā nebija informējuši, tad politiskie aresti izpalika, lai gan nav šaubu, ka tādi būtu, ja vien kāds Latvijā esot zinājis par gaidāmo bēgšanu. Kapteinim Mikulaņecam nopratināšanā 1957. gada 6. augustā pārmeta, ka viņš nav pretojies un nav mēģinājis novērst kuģa aizdzīšanu: “Jums bija iespēja piespiest komandas locekļus atteikties no viņu noziedzīgajiem nodomiem. Kādēļ Jūs to nedarījāt?”¹⁶³ Uz to viņš pamatoti atbildēja, ka pretoties četriem vīriem nav bijusi iespēja. Pat, ja tas būtu bijis iespējams, tas uzsvēra pārspēku, kāds bija komandas locekļiem. Jābilst, ka izmeklēšanas gaitā pārbaudītas kapteiņa rokas, lai konstatētu, vai uz tām redzamas virves nospiedumu pēdas, tomēr tādu nebija, kas raisīja aizdomas par teikto atbilstību īstenībai. Kapteinis gan pastāvēja, ka bija sasietas gan kājas, gan rokas, tomēr ne tik cieši, lai radītu paliekošus nospiedumus.¹⁶⁴

Radniekus vairākkārt rūpīgi nopratināja, tomēr nekādi pierādījumi, ka viņi zinātu par plānoto bēgšanu, netika konstatēti.

Ārvalstu prese šim gadījumam pievērsa lielu uzmanību. Latviešu trimdas laikraksta *Laiks* korespondents 1957. gada 16. oktobrī, mēnesi pēc tam, kad visi četri bēgļi bija atstājuši Stokholmas policijas izmeklēšanas iecirkni, sarunājās ar viņiem. Visiem bija darbs kādā Vidusviedrijas pilsētiņas metālapstrādes uzņēmumā. Uz jautājumu, vai bēgļi nožēlo bēgšanu un vai domā par atgriešanos dzimtenē, visi to kategoriski noliedza. Štīrmanis pat sacīja:

“Pa naktīm dažreiz nevaru gulēt, ir jādomā un jādomā. Visvairāk jādomā par to, kāpēc taisni mums četriem palaimējās, ja tik daudzi palika viņā pusē. Ar ko mēs tādu laimi izpelņījušies?”¹⁶⁵

Kapteinis Mikulaņec liecināja, ka Štīrmanis jau pēc kapteiņa sasiešanas esot sacījis: “Ja mums tuvosies padomju robežsargu kuģis, dzīvs es viņiem rokās nedošos.”¹⁶⁶ Tomēr 1958. gada maijā Štīrmanis atgriezās Latvijā. Kā liecina trimdas preses materiāli, viņš esot sācis vēl stiprāk dzert nekā agrāk un pakļāvis PSRS vēstniecības Zviedrijā latviešu

¹⁶² Turpat, 145. lp.

¹⁶³ Turpat, 2. sēj., 95. lp.

¹⁶⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 2. sēj., 95. lp.

¹⁶⁵ “Šīs vasaras noskaņas Latvijā. Saruna ar bēgļiem, kas vienu mēnesi nostrādājuši brīvā zemē un iepazīnušies ar emigrantiem”, *Laiks*, 1957, 10. oktobris.

¹⁶⁶ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343. l., 2. sēj., 90. lp.

"kultūras atašēja", VDK štata darbinieka Leonīda Rimjana vilinājumiem atgriezties. Pēc atgriešanās Latvijā apsūdzību Štīrmanim atcēla, un viņš iesaistījās pret trimdu vērstajā padomju propagandā. 1958. gada 22. jūlijā VDK priekšsēdētājs J. Vēvers apstiprināja lēmumu par lietas izbeigšanu pret Štīrmani un viņa atbrīvošanu. Šajā dokumentā minēts, ka Štīrmanis esot bijis stipri piedzēries un sava vājā rakstura nespēja pretoties Skudem un viņa biedriem aizbēgšanas novēršanai. 17. jūlijā notika Štīrmaņa un Mikulāņeca konfrontēšana, kur pēdējais neapstiprināja Štīrmaņa versiju un turpināja apgalvot, ka arī Štīrmanis viņu fiziski ietekmējis. Atbrīvošanas atzinumā teikts, ka Štīrmaņa noziedzīgā līdzdalība ir pierādīta, bet, ņemot vērā to, ka viņš savu noziegumu apzinājās un atgriezās Latvijā, kā arī to, ka viņš darbojies alkohola un savu komandas biedru ietekmē, sods Štīrmanim atceļams.¹⁶⁷

Secinājumi

Apskatā ietvertos bēgšanas gadījumus tikai daļēji var uzskatīt par politiski motivētiem. Tas saistīts ar to, ka ne visi zvejnieki, kuri nonāca Zviedrijā, vēlējās tur nokļūt. Ilmārs Arājums un vismaz divi Tuklera laivas komandas locekļi uzskatāmi par piespiedu kārtā Zviedrijā nonākušiem. Tāpat arī ne visos gadījumos bēgšana strikti saistāma ar motīvu politiski pretoties padomju režīmam.

Apskatītās vajāšanas, kas izcēlās bēgšanas rezultātā, īstenotas, vadoties no staļiniskās spriestpējas principiem. Radniekus sodīja ar visbargākajiem sodiem par neziņošanu. Faktiski likums spieda radniekus uz neiedomājami amorālu rīcību. Izvērtējot atbildību, nebija ņemts vērā ne apstākļi, ka Latvijā palikušie radnieki, iespējams, pat neticēja bēgšanas nodomam kā tas bija Nīča bēgšanas gadījumā. Apsūdzētājiem, izmantojot izdevību, inkriminēja vēl arī papildus "noziegumus", piemēram, dienēšanu leģionā un pretpadomju literatūras glabāšanu, apsūdzot līdz ar to vēl atbilstoši KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1a} un 58.¹⁰ pantiem.

Vadoties no apskatītajiem gadījumiem, var secināt, ka zvejnieki bija spiesti ziņot varas iestādēm par pretvalstiskām sarunām un īpaši par gatavošanos bēgt neatkarīgi no tā, vai viņi bija vai nebija

¹⁶⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 41343.l, 2. sēj., 80. lp.

t. s. aktīvo ziņotāju sarakstos. Kā liecina Zanda gadījums, arī, ja persona bija aģentūras sarakstā kā čekas ziņotājs, tad tas neglāba viņu no varas iestāžu represijām.

Escaping from the fishermen kolkhoz 'Boļševiks' of Liepaja by fishing boats (1952 – 1957). Motives, performance, reaction of the state institutions

This report analyzes four cases of escape from the fishermen's kolkhoz 'Boļševiks' of Liepaja. All cases examine the instances of fishing boats taken over by their crew or some of the members of the fisherman's kolkhoz. In three cases, these attempts were successful, but one proved unsuccessful. Altogether, the coast of Sweden was reached by 13 people, one of them returned soon after the escape and one child died during the escape.

Sources are the most scarce concerning the boat led by Andrejs Tuklers which escaped to Sweden during the summer of 1952. Information from the exile press is contradictory. On the one hand, refugees are demonstrated as the patriots that for a long time had prepared their escape, on the other hand, their action is presented as being spontaneous and non-organized. This research attempts to investigate the circumstances of these cases in detail.

The escapes of 1953 and 1957 are well documented. The first was organized by Žanis Nīcis a worker in the factory 'Tosmare', with the help of Captain Andrejs Kairis. The second was organized by the fisherman Stefans Skude. The LSSR KGB criminal cases testify that investigators were trying to link the escaping motives with the biographies of those who escaped and their close relatives and, thus, to establish by this link evidence of the crime committed. In some cases, evidence of committed 'crimes' was established, with others, it was not. The documents also provide information on the repressions created by investigators with regard to members of the crew who had returned to Latvia. They were accused for being guilty of supporting escape.

The documents of the bureau of the Central Committee of the Communist Party of the LSSR enable analysis of the reaction of the KGB border troops in the LSSR and the highest officials of the bureau of the Central Committee of the Communist Party of the LSSR on the fishermen's escape. Reaction was fast and operative, but initially

based on faulty assumptions, stereotypical clichés which derived from the notions of Soviet ideology. In analyzing the minutes of the bureau, it is possible to establish the social status of refugees. There are also versions on the motives of those who escaped. The minutes even provide information on the agents of border guards among refugees. These documents provide grounds for establishing the future activities of the security institutions in their attempts to prevent future escapes.

Сов. секретно 41

СЕКРЕТНО

к § 8 пр. № 23
Бюро ЦК КП(б) Латвии

СЕКРЕТАРЬ ЦК КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЛАТВИИ

товарищу КАЛНБЕРЗИНУ Я.Э.

СРОЧНОЕ ДОНЕСЕНИЕ

В 19 час. 22 января с/г. на базу рыболовецкого колхоза "Большевик" (Лиепайский район) из рейса прибыл рыболовецкий тральщик этой артели № 989, команда которого в числе трех человек заявила о том, что капитан тральщика КАЙРИС Андрей Андреевич, 1918 г. рождения, совместно с тремя посторонними лицами /в том числе одна женщина/, скрито пробравшимися на судно перед выходом в море, во время нахождения тральщика в море, силой завладели судном, отвели его к берегам Готланда и остались в Швеции.

О факте побега в Швецию четырех советских граждан передано радиостанцией "Голос Америки" на латышском языке в 18 час. 45 мин. 22/I-1953 г.

Управление МГБ Лиепайской области сообщило по этому поводу следующее:

Вечером 20/I /в 21 час./ в одно из отделений милиции города Лиепая явился комсомолец ЭЛЕНБЕРГ Бернхард, 15 лет и заявил, что со слов своего товарища тринадцатилетнего ЧУКУРС Якоба ему стало известно, что брат последнего намерен бежать в Швецию с сестрой и ее мужем НИЦИС. Последний подкупил какого-то капитана, продав свою автомашину "Москвич".

Начальник УМГБ тов. ПОЛИКАРПОВ немедленно поставил в известность пограничную охрану и принял меры к установке ЧУКУРС и НИЦИС.

Было установлено, что ЧУКУРС Гунар Якобович, 1935 года рождения, один из лучших слесарей паровозо-ремонтного завода в Лиепая, дома отсутствует.

- 2 -

К моменту проверки отсутствовала и его сестра НИЦИС Лилия Якововна, 1925 года рождения, а также и ее муж НИЦИС Жанис, 1912 г. рождения - электросварщик судоремонтного завода Балтфлота "Тосма-ре".

Для проверки рыболовецких судов, находящихся в море, утром 21/1 вышел большой охотник погранохраны. В отведенных квадратах для ловли рыбы тральщик № 989 найден не был.

От поисков самолетами, как пограничники, так и военноморская воздушная часть с утра 21/1 с/г. отказались ввиду тумана.

Возвратившаяся команда ТРЕ-989 показывает следующее:

Тральщик вышел в море в 9 час. утра 20/1 с/г. Несколько часов находился в квадратах отведенных для ловли рыбы. После завтрака двое из команды почувствовали ^{себя} очень плохо и ушли в кубрик отдохнуть. Вскоре и третий из команды также почувствовал себя плохо и по настоянию капитана КАЙРИСА ушел отдыхать.

Воспользовавшись тем, что вся команда заболела /есть подозрения - была отравлена/ Кайрис с помощью прятавшихся до того, в бункере для рыбы, НИЦИС и ЧУКУРС, повели судно к Готланду, куда прибыли в 15 час. 21/1.

Сходить с судна на берег команда, очнувшаяся к тому времени, - отказалась.

Покидая судно КАЙРИС передал команде записку, в которой заявляет, что в его побеге команда не виновна. ЧУКУРС объяснил причину побега нежеланием служить Советской Армии, куда он должен скоро призываться.

Муж и жена НИЦИС на тральщик взяли и своего двухлетнего ребенка, спрятали его в пустой бак для пресной воды, где он дорогой задохнулся.

Расследование ведем совместно с погранохраной и контрразведкой Лиепайской военно-морской базы.

ЗАМ МИНИСТРА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ЛАТВ. ССР
ПОДПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

22
января 1953 г.
Гор. Рига.

Пешихонов/
ПЕШЕХОНОВ/

LPSR VDM ministra vietnieka Fotija Pešehonova 1953. gada 22. janvāra pirmais ziņojums LKP CK pirmajam sekretāram Jānim Kalnbērziņam par Žaņa Nīča bēgšanu uz Zviedriju. LVA, PA-101. f., 15. apr., 43a. l., 41. lp.